

Açık Kitap

1. Bölüm: Başlarken

Yazar: **Ceki Hazan** | Görsel Tasarım: **Mina Yancı İbiş**

(‘Un Libro Avierto’ – ‘Açık Kitap’ Projesi, 2025)

Bu içerik, Hrant Dink Vakfı Azınlık Hakları Akademisi Hibe Programı kapsamında Avrupa Birliği desteğiyle hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu SEHAK adına proje ekibine aittir ve Avrupa Birliği’nin veya Hrant Dink Vakfı’nın görüşlerini yansıtmamaktadır.

Değerli Okuyucuya Merhaba

Ben Ceki. Bu e-kitabın yazarıyım. İzmirli bir Yahudi ailenin çocuğuyum. İzmir’de doğdum, İzmir’de büyüdüm. 90’lı yılların ortalarında İzmir’in son Yahudi ilkokulundan mezun oldum. Birkaç yıl sonra bu okulun kapanmasıyla birlikte, şehirdeki nesiller boyu süren Yahudi eğitiminin tarihi de sona erdi. Uzun yıllar boyunca Türkiye’de sivil toplum ve yaygın eğitim alanında bilgi okuryazarlığı, kültürlerarası iletişim ve dijital okuryazarlık konularında çalışmalar yürüttüm.

Çocukken bir yandan bilgisayar dünyasına merak salarken, bir yandan da ansiklopedileri karıştırırdım. Teknolojiye ve dijital araçlara ilgim, kitaplarla, kütüphanelerle ve yeni yerler keşfetmeye duyduğum ilgiyle birlikte gelişti. Bugün bu meraklarım, araştırma pratiklerimi ve bilgiye yaklaşımı şekillendiren temel kaynaklar hâline geldi.

İzmir Musevi Ana ve İlkokulu,

İzmir Yahudi toplumu ve kültürel mirası üzerine yürütülen saha çalışmaları, belgeleme projeleri ve yerel iş birlikleri içinde yer almam, zamanla akademik ilgimi Yahudi çalışmalarına yönlendirdi. Bu alanda edindiğim bilgi ve deneyimlerimi Türkçe kaynaklarla daha geniş bir kitle ile paylaşmanın hem anlamlı hem de gerekli olduğuna inanıyorum. Özellikle bu konulara ilgi duyan öğrenci ve araştırmacılar için sade ama yol gösterici bir kaynak hazırlamak istedim. Kendi öğrenme sürecimi toparlamama da yardımcı olan bu çalışmayı, okuyucuların sorularına da yanıt verebilecek şekilde düzenledim. Ona eşlik eden web sitesini de aynı anlayışla, **Un Libro Avierto** adını verdiğimiz proje kapsamında ekip arkadaşlarımla birlikte geliştirdik. Bu proje:

- e-kitap içerikleri
- atölye materyalleri
- dinamik bir web sitesinden oluşuyor.

Çalışmanın Arka Planı

Bu e-kitapta ve **avierto.net** web sitesinde yer alan içerikte herhangi bir eksiklik ya da hata varsa, sorumluluk tamamen bana ait. Ancak bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişi ve kurumun katkısı olduğunu belirtmem gerekir.

2020 ile 2022 yılları arasında İzmir Musevi Cemaati Vakfı çatısı altında yürüttüğümüz Despertar İzmir projesi sırasında, yalnızca İzmir’de değil, Türkiye’nin farklı şehirlerindeki gayrimüslim azınlık topluluklarıyla da temas kurma imkânımız oldu. Bu süreçte bilgi kadar ilişkiler, dostluklar ve karşılıklı öğrenme deneyimleri de birikti.

2024 yılında Avrupa Birliği desteğiyle Hrant Dink Vakfı tarafından düzenlenen Azınlık Hakları Akademisi’ne katıldım. Bu program sayesinde, hem Türkiye’deki hem de dünyadaki azınlık haklarıyla ilgili daha kapsamlı ve sistemli bir çerçeve edinme fırsatım oldu. Türkiye’nin farklı bölgelerinden gelen araştırmacı ve hak savunucularıyla birlikte karşılıklı öğrenmeye dayalı, ilham verici bir paylaşım ortamı oluştu.

Elinizdeki bu e-kitap da işte bu programın sunduğu destek sayesinde mümkün oldu. 2025 yılında yine aynı program kapsamında sağlanan hibe ile, Sivil ve Ekolojik Haklar Derneği (SEHAK) bünyesinde sekiz ay süren *W – Açık Kitap* adlı projeyi yürüttük. Bu kitap, bireysel bir ilgi alanının ötesinde, kolektif bir öğrenme sürecinin ürünü olarak ortaya çıktı.

Akademik Yolculuğum

Proje sürecinde Avrupa’daki çeşitli üniversitelerde Yahudi çalışmaları alanında hem yüz yüze hem çevrimiçi seminer ve eğitim programlarına katıldım. Geçtiğimiz akademik yıl boyunca Avrupa Birliği tarafından sağlanan bir bursla, İsveç’in başkenti Stockholm’de yer alan Paideia – Avrupa Yahudi Çalışmaları Enstitüsü’nde dokuz ay süren bir programa katıldım. Bu program kapsamında Tevrat ve Talmud’a giriş ile İbranice dersleri, Yahudi tarihi ve felsefesi üzerine akademik modüller, ayrıca Avrupa’daki Yahudi toplumu ve kurumlarını konu alan seminerler yer aldı. Şu anda yine İsveç’te bulunan Lund Üniversitesi’nde yüksek lisans tezimi İzmir Yahudilerinin yakın tarihi ve bugünü üzerine hazırlıyorum. Önümüzdeki dönemde bu alanda doktora yapmayı, bunun yanında sivil toplum ve dijital bilgi paylaşımı üzerine çalışmayı sürdürmeyi planlıyorum.

Okura Not

Bu çalışmanın yazarı olarak herhangi bir akademik unvanım yok. “Profesör”, “doçent” ya da “doktor” değilim. Ancak bu kitapta faydalandığım kaynakların yazarları, bu alana yıllarını vermiş, çok değerli akademisyenler ve araştırmacılar.

Bu kitap ne sadece bana ait ne de yalnızca benim sesimden oluşuyor. Bu alandaki bilgi birikimi, yüzlerce, hatta binlerce kişinin emeğiyle oluşmuş durumda. Ben de bu emeğe saygıyla yaklaşarak, elimden gelen açıklık ve özenle bu kitabı hazırlamaya çalıştım.

Bu çalışma, bireysel bir merakın kolektif bir öğrenme sürecine dönüştüğü bir yolculuğun parçası. Umarım sizin de öğrenme yolculuğunuzda bir eşlikçi olabilir.

Neden “Un Libro Avierto”?

Bu kitabın ve aynı zamanda projenin adı olan *Un Libro Avierto*, Ladino’da “açık kitap” anlamına geliyor. Bu ifadeyi seçmek benim için sadece tarihî bir gönderme değil; kişisel bir mirasın da ifadesi. Ailem Sefarad Yahudilerinden geliyor ve Ladino dili, geçmiş kuşakların hem gündelik konuşmalarında hem de kültürel belleğinde yer tutmuş bir dil. Bugün daha az kişi tarafından konuşuluyor olsa da, taşıdığı anlam hâlâ çok katmanlı ve güçlü.

Başlıktaki “avierto” yazımı da bilinçli bir tercih. Ladino’da “b” ve “v” sesleri bölgelere göre farklılık gösterebilir. Aynı şekilde, İbranice’de de bu iki ses aynı harfle temsil edilir ve noktalama işaretine göre ses değişir. Bu çeşitlilik bize şunu gösteriyor: Dillerde ve yazım biçimlerinde tek bir doğru yoktur. Farklılıklar bazen kişisel, bazen yöresel, ama çoğu zaman çok doğal.

Ben de bu yaklaşımı sahiplenmek istedim. “Açık kitap” ifadesi, yalnızca erişilebilir bir kaynak sunma arzusunu değil, aynı zamanda düşünmeye ve birlikte öğrenmeye açık bir alan yaratma isteğini yansıtıyor. Bu kitap bir kapanış değil; yeni sorulara, yeni fikirlere alan açan bir başlangıç.

Bu Çalışma Ne Sunuyor?

Elinizdeki bu e-kitap, bir yandan Yahudi çalışmaları alanıyla tanışmak isteyenler için sade bir giriş metni; öte yandan kaynak arayan araştırmacılar, öğrenciler ve ilgililer için dijital bir başvuru noktası olmayı amaçlıyor. Yalnızca tek bir konuya odaklanan ya da belli bir yöntemle sınırlı kalmış bir çalışma değil. Aksine, farklı bilgi türlerini bir araya getirmeye çalışan, örnekler ve açıklamalarla desteklenen, çok yönlü bir içerik sunmaya çalışıyor.

Metinler arasında kimi zaman bir kavramın ne anlama geldiğini açıklayan kısa bölümler bulacaksınız. Kimi zaman da daha serbest bir anlatımla, bu alana nasıl yaklaşabileceğinize dair kişisel öneriler yer alacak. Bazı sayfalarda kitap tavsiyeleri göreceksiniz, bazı bölümlerde ise dijital dünyada karşılaşılabileceğiniz kaynaklar ve araçlarla tanışacaksınız. Bu çeşitliliğin arkasında yatan ortak hedef, Türkçe’de bu alanda daha fazla içerik üretilmesine ve paylaşılmasına katkıda bulunmak. Bu e-kitap, **avierto.net** web sitesiyle birlikte düşünülmeli.

Web sitesi bu içeriği tamamlayan ve zaman içinde güncellenebilecek esnek bir alan sunarken, e-kitap daha sistematik bir yapıda, okunabilir bir kaynak işlevi görüyor. Önümüzdeki dönemde yeni e-kitaplar ya da daha kısa çalışmalar üretmeyi de umuyoruz. Şimdilik bu ilk kitap, başladığımız yolu paylaşmak ve yeni katkılara alan açmak için hazırlanmış bir başlangıç.

Bu Kitap Nasıl Kullanılabilir?

Bu e-kitap, geleneksel bir ders kitabı gibi baştan sona okunmak zorunda değil. Kendi ilgi alanınıza, merakınıza ya da okuma alışkanlıklarınıza göre yön bulabileceğiniz esnek bir yapı sunar. Dilerseniz baştan sona ilerleyebilir, dilerseniz yalnızca ilginizi çeken kavramlara, kaynaklara veya örneklerle göz atabilirsiniz. Bu esneklik, metnin bütünlüğünü zedelemeyi; aksine her okuyucunun kendine özgü bir okuma yolu oluşturmaya olanak tanır.

Her bölümde sade ve açık bir dil kullanmaya, akademik kavramları ise gerektiğinde açıklamaya özen gösterdim. Bu kitap, daha önce Yahudi çalışmalarıyla hiç karşılaşmamış bir okurla, bu alanda çalışan bir araştırmacının aynı metinde buluşabileceği bir zemin oluşturmayı amaçlıyor. Bilgiye yukarıdan bakan değil, birlikte yaklaşan bir anlatı kurmaya çalıştım. Bu metin, yönlendiren değil, eşlik eden bir rehber olarak düşünülebilir.

PDF formatındaki e-kitabı bilgisayarınızda veya mobil cihazınızda açarak okuyabilirsiniz. Dilerseniz sesli okuma uygulamalarıyla dinleyebilir, belirli bölümleri kopyalayıp kişisel notlarınıza ekleyebilir, sunumlarınızda kullanabilir ya da yapay zekâ araçlarıyla içerik üzerine yeni sorular sorarak özetler çıkarabilirsiniz. Bu yöntemler özellikle öğretmenler, öğrenciler ve bağımsız araştırmacılar için farklı kullanım alanları sunacaktır.

Bu e-kitap iyisiyle kötüsü, eksigi ve fazlasıyla nihai bir çalışma. Değişmiyor; bundan sonra yeni ürünler ya da farklı içerikler ortaya çıkabiliyor. Ona eşlik eden **avierto.net** sitesi ise zamanla yeni kaynaklar, görseller ve örneklerle güncelleniyor; daha dinamik ve değişime açık bir alan olarak kurgulanıyor. Buradaki içerikleri farklı başlıklarda yeni çalışmalarla destekliyor, araştırma ve okuma pratiklerine yönelik kısa, tematik materyaller hazırlıyoruz.

Bu yüzden bu kitaptan her soruya yanıt bulmayı ya da her konuyu ayrıntılı öğrenmeyi beklememelisiniz. Amacım merak edenlere temel bir yön göstermek, araştırmacıların yolculuğuna mütevazı bir katkı yapmak ve dijitalleşen dünyada yayımlanan kitapları, makaleleri, podcastleri ve çevrimiçi içerikleri daha kolay takip etmenizi desteklemek. Sizler de görüş ve önerilerinizi web sitemiz aracılığıyla paylaşarak bu yolculuğa eşlik edebilirsiniz.

Açık Kitap

2. Bölüm: Yahudi Çalışmalarına Giriş

Yazar: **Ceki Hazan** | Görsel Tasarım: **Mina Yancı İbiş**

(‘Un Libro Avierto’ – ‘Açık Kitap’ Projesi, 2025)

Bu içerik, Hrant Dink Vakfı Azınlık Hakları Akademisi Hibe Programı kapsamında Avrupa Birliği desteğiyle hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu SEHAK adına proje ekibine aittir ve Avrupa Birliği’nin veya Hrant Dink Vakfı’nın görüşlerini yansıtmamaktadır.

Yahudi Çalışmalarına Giriş

Çocukluğumdan itibaren, özellikle yurt dışındaki akrabalarım sayesinde, Yahudiliğin Türkiye dışında farklı biçimlerde yaşandığına tanık oldum. Üniversite yıllarımda Yahudi Çalışmaları bana hâlâ uzak bir alandı. Lisans ve yüksek lisans düzeyinde bu alana yönelik akademik programların varlığını biliyordum, ancak kendimi bu konulara yakın hissetmiyordum. İlgim ancak otuzlu yaşlarımda olgunlaştı. Gündelik hayatta teknoloji sürekli değişiyor, beni hep yeni olanın peşinden koşmaya zorluyordu. Buna karşılık din ve felsefe, günlük telaştan uzaklaşmanın ve daha geniş bir zaman diliminde düşünmenin yollarını açıyordu. Dini toplulukları bir sosyal bilimci gözüyle incelemek, üniversite yıllarımdan kalan bir alışkanlıktı. Dünya genelindeki farklı din ve inanç topluluklarına dair okuduklarım ve izlediğim belgeseller, zamanla Yahudi topluluklarına da daha dikkatle bakmamı sağladı.

Bu noktada kendime yeni sorular yöneltmeye başladım. Hahamlık eğitimi almak nasıl bir hayat anlamına gelirdi? Böyle bir eğitimi nerede ve nasıl almalıydım? Türkiye'deki gelenekleri aynen mi sürdürmeliydim? Ancak ilgimi çeken yalnızca kutsal metinler değildi. Bu metinleri inceleyen insanlar, bu gelenekleri yaşatan topluluklar ve onların tarih boyunca geçirdiği dönüşüm de merak konumdu. Yurt dışında kadınların ibadetlerde önemli roller üstlenebildiğini ve dini tartışmalara katılabildiğini görmek bu merakımı daha da derinleştirdi. Farklı coğrafyalarda Yahudi topluluklar nasıl özgün uygulamalar geliştirmişti? Göç deneyimleri kimliği nasıl dönüştürmüştü? Bu sorular üzerine düşündükçe, klasik bir yeşivada (geleneksel Yahudi din okulu) değil, Yahudi Çalışmaları'nın sunduğu akademik çerçevede kendime daha geniş bir yer bulduğumu fark ettim. Burada hem geleneği tanıyabilir hem de onu farklı disiplinlerin bakış açısından inceleyebildim.

Fotoğraf: Nick Thompson, Flickr

Yahudi Çalışmaları, disiplinlerarası bir alan olarak kutsal metin analizlerinden tarihe, dilden sanata, felsefeden müziğe, gündelik yaşam pratiklerinden edebiyata kadar uzanan geniş bir yelpaze sunar. Sinagog mimarisine dair araştırmalar yalnızca mimarlık tarihiyle sınırlı değildir; aynı zamanda sosyal bellek, göç hareketleri ve cemaat yapısı hakkında da fikir verir. Benzer biçimde, yemek kültürü toplumsal hafızayı, dini gelenekleri ve kimlik meselelerini yansıtır. Bu nedenle Yahudi Çalışmaları tek bir tanıma sığmaz; tarihçiler, müzikologlar, dilbilimciler, antropologlar ve edebiyat araştırmacıları gibi farklı disiplinlerden gelen akademisyenler bu alana katkıda bulunur.

Yahudi Çalışmaları'nın bugününü anlayabilmek için, önce bu alanın tarihsel gelişimine bakmak gerekir. Peki, Yahudi Çalışmaları hangi koşullarda ortaya çıktı ve zaman içinde nasıl evrildi?

Tarihsel Arka Plan

19. Yüzyıl Wissenschaft des Judentums ve Başlangıçlar

Yahudi Çalışmaları'nın kökeni, 19. yüzyıl başlarında Almanya'da ortaya çıkan *Wissenschaft des Judentums* ("Yahudiliğin Bilimi") hareketine uzanır. Bu hareket çeşitli faktörlerin kesişiminde ortaya çıktı: *Haskala* (Yahudi Aydınlanması) olarak bilinen entelektüel akım, Napolyon sonrası Yahudilere tanınan sivil haklar ve modernleşen Avrupa toplumunda asimilasyon tartışmaları. 1818'de Berlin'de genç Yahudi entelektüeller Leopold Zunz önderliğinde *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden* ("Yahudi Kültürü ve Bilimi Derneği") adlı bir dernek kurdular. Amaçları Yahudi metinlerini ve tarihini modern bilimsel yöntemlerle incelemektir. Bu hareket, geleneksel yeşiva eğitiminin dini otorite odaklı yaklaşımıyla çatışırken öte yandan Yahudilerin Avrupa toplumuna eşit vatandaşlar olarak entegre olabilmeleri için entelektüel meşruiyet kazanma çabasıydı.

Leopold Zunz (1794–1886), Yahudi litürjik şiirlerini ve rabbinik literatürü modern filoloji yöntemleriyle inceleyerek bu metinleri akademik araştırmanın konusu hâline getirdi. Heinrich Graetz (1817–1891), on bir ciltlik *Geschichte der Juden* ("Yahudi Halkının Tarihi") ile ilk kapsamlı, modern ve laik Yahudi tarih anlatısını oluşturdu. Abraham Geiger (1810–1874) ise Yahudi düşüncesini tarihsel gelişim içinde ele alarak Reform Yahudiliği'nin entelektüel temellerini attı.

Bu dönemde Yahudi metinleri artık yalnızca dini bağlamda değil, tarihsel, filolojik ve eleştirel yöntemlerle incelenmeye başlandı. Tora, Talmud ve rabbinik yorumlar yalnızca dini otoritelerin değil; tarihçilerin, dilbilimcilerin ve felsefecilerin de araştırma alanına girdi. Bu yaklaşım radikal bir dönüşümdü: Kutsal metinler artık eleştirel sorgulamaya açıktı.

Theodor Herzl ve ekibi, Fotoğraf: Universal History Arşivi, Getty Images

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Avrupa üniversitelerinde Yahudi tarihi ve İbrani dili dersleri açılmaya başlamıştı. Berlin Üniversitesi, Breslau'daki Yahudi Teoloji Semineri ve Viyana Üniversitesi bu alanda öncü kurumlar arasındaydı. Moritz Steinschneider (1816–1907) gibi bibliyograflar, Yahudi el yazmalarını kataloglayarak geniş bir metin külliyatını araştırmacıların erişimine açtı. Fransa'da 1860'ta kurulan *Alliance Israélite Universelle* ve İngiltere'de 1855'te açılan *Jews' College* gibi kurumlar da Yahudi eğitimi ve araştırmalarını destekledi. 1890'larda Theodor Herzl'in öncülüğünde başlayan Siyonizm hareketi, Yahudi kimliği, toprak ve ulus-devlet ilişkisi üzerine yeni tartışmaları beraberinde getirdi.

20. Yüzyıl İkinci Dünya Savaşı Öncesi

20. yüzyılın başlarında Yahudi Çalışmaları Avrupa'da genişlemeye devam etti; ancak aynı zamanda yeni merkezler de ortaya çıkmaya başladı. 1902'de St. Petersburg'da Simon Dubnow (1860–1941), Yahudi tarihini diaspora (sürgün/dağılma) merkezli bir bakış açısıyla yeniden yorumladı. Ona göre Yahudi tarihi yalnızca Filistin'le sınırlı değil, dünyanın farklı bölgelerindeki özerk toplulukların tarihiydi. Dubnow'un "otonomi" (özerklik) teorisi, Yahudilerin kendi kültürel ve toplumsal kurumlarını sürdürerek diasporada var olabileceğini savunuyordu

1925'te Kudüs'te kurulan Hebrew University of Jerusalem (Kudüs İbrani Üniversitesi), Yahudi Çalışmaları için Ortadoğu'da ilk büyük akademik merkez oldu. Gershom Scholem (1897–1982), 1923'te Kudüs'e yerleşti ve Kabala araştırmalarını mistik bir gizem alanından akademik bir disipline dönüştürdü. Onun çalışmaları, rasyonalist Yahudi felsefesi yanında mistik geleneğin de ciddiye alınması gerektiğini gösterdi. Scholem'in *Major Trends in Jewish Mysticism* ("Yahudi Mistisizminde Ana Eğilimler", 1941) eseri, Yahudi mistisizm çalışmalarının temel taşlarından biri oldu.

Amerika'da ise New York'ta 1886'da kurulan Jewish Theological Seminary (Yahudi Teoloji Semineri) ve 1875'te Cincinnati'de açılan Hebrew Union College (İbrani Birliği Koleji), din adamı yetiştirmenin ötesinde akademik araştırmalar yapmaya başladılar. 1920'de American Academy for Jewish Research (Amerikan Yahudi Araştırmaları Akademisi) kuruldu ve Kuzey Amerika'da Yahudi Çalışmaları için ilk akademik ağ oluşturuldu.

1925'te Vilna'da (bugünkü Vilnius, Litvanya) kurulan YIVO (*Yidisher Visnshaftlekher Institut* – Yidiş Bilimsel Enstitüsü), Yidiş dili, Doğu Avrupa Yahudi kültürü ve folklor üzerine önemli bir araştırma merkezi hâline geldi. YIVO'nun arşivi, yüz binlerce belge, fotoğraf ve ses kaydıyla Aşkenaz (Doğu ve Orta Avrupa kökenli) Yahudiliğinin en kapsamlı belgelerinden biriydi. Vilna, o dönem "Litvanya'nın Kudüsü" olarak biliniyordu ve zengin bir Yahudi entelektüel yaşamına ev sahipliği yapıyordu.

Adolf Hitler'in 1933'te iktidara gelmesiyle Almanya'daki Yahudi akademisyenler üniversitelerden kovuldular. Binlerce Yahudi bilim insanı Amerika, İngiltere ve diğer ülkelere göç etti. Hannah Arendt, Leo Strauss, Abraham Joshua Heschel, Salo Baron gibi isimler Amerikan ve İngiliz üniversitelerinde akademik çalışmalarını sürdürdüler ve beraberlerinde Avrupa'nın filolojik ve felsefi geleneklerini taşıdılar.

YIVO Arşivi, 1947 Fotoğraf: Alexander Archer

20. Yüzyıl İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası

1939–1945 arasında gerçekleşen Holokost, altı milyon Yahudi'nin yanı sıra yüzlerce yıllık entelektüel birikimi de yok etti. Doğu Avrupa'nın yeşivaları, Polonya ve Litvanya'daki kütüphaneler yok oldu veya dağıldı. YIVO'nun Vilna arşivinin büyük kısmı yok edildi; ancak savaş sonrası bir bölümü Amerika'ya taşınabildi ve bugün New York'taki YIVO merkezinde korunmaktadır. Simon Dubnow, 1941'de Riga'da Naziler tarafından öldürüldü.

Bu travma, Yahudi Çalışmaları'nı yalnızca akademik bir alan olmaktan çıkarıp etik, hafıza ve tanıklık boyutları güçlü bir alana dönüştürdü. Holokost sonrası dönemde soru artık sadece "Yahudi tarihi nedir?" değil, aynı zamanda "Bu tarihi nasıl hatırlayacağız, nasıl anlatacağız ve gelecek nesillere nasıl aktaracağız?" oldu.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Yahudi Çalışmaları'nın coğrafi merkezi Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya kaymaya başladı. Göç eden akademisyenler, Amerikan üniversitelerinde yeni bölümler kurdular. Salo Wittmayer Baron (1895–1989), 1930'da Columbia Üniversitesi'nde Yahudi tarihi alanında ilk tam zamanlı profesör oldu. Baron, o dönemde yaygın olan ve Yahudi geçmişini "gözyaşları tarihi" olarak adlandıran acı, zulüm ve mağduriyet odaklı tarih anlayışına karşı çıktı. Onun yaklaşımı, Yahudi tarihinin yalnızca trajedilerden ve kayıplardan ibaret olmadığını; sanat, bilim, toplumsal yaşam ve kültürel zenginliklerle dolu, çok katmanlı bir hikâye sunduğunu vurguladı.

1948'te İsrail Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Yahudi Çalışmaları'nda yeni bir dönem açıldı; artık yalnızca diaspora değil, modern Yahudi kimliği, göç olgusu, Siyonizm'in gerçekleşmesi ve ulus-devlet yapısı merkezdeydi. Bu dönüşümün ardından Kudüs İbrani Üniversitesi (1925), Tel Aviv Üniversitesi (1956), Bar-İlan Üniversitesi (1955), Hayfa Üniversitesi (1963) ve Ben Gurion Üniversitesi (1969), Yahudi tarihi, toplum yapısı ve kültürü üzerine uluslararası düzeyde önemli araştırma ve tartışmaların yürütüldüğü başlıca merkezler hâline geldiler.

1950'ler ve 1960'larda Amerikan üniversiteleri, Yahudi Çalışmaları için özel bölümler ve merkezler kurmaya başladı. Brandeis Üniversitesi (1948), Yahudi cemaati tarafından kurulan laik bir üniversite olarak, en başından itibaren Yahudi Çalışmaları'na merkezi bir yer verdi. Columbia, Harvard, Yale, Princeton ve University of Pennsylvania gibi prestijli üniversiteler de programlar açtılar.

Bu süreçte birkaç faktör etkili oldu: Holokost'un yarattığı farkındalık; savaş sonrası ekonomik refah ve savaş gazilerine üniversite eğitimi için burs sağlayan GI Bill sayesinde ikinci ve üçüncü nesil Amerikan Yahudilerinin üniversitelere artan erişimi; 1960'ların Sivil Haklar Hareketi ve etnik çalışmaların yükselişi; 1967 Altı Gün Savaşı sonrası diaspora Yahudiliği ile İsrail arasındaki bağın güçlenmesi.

1969'da kurulan Association for Jewish Studies (Yahudi Çalışmaları Derneği), alanın profesyonelleşmesinde önemli bir rol oynadı. Bu dernek, yıllık konferanslar, akademik dergiler (*AJS Review*, 1976'dan beri) ve araştırma ağları oluşturarak Yahudi Çalışmaları'nın kurumsallaşmasına katkıda bulundu.

Yad Vashem, Fotoğraf: M. Kahana, Getty Images

1970'ler ve 1980'ler, metodolojik genişlemenin dönemi oldu. Holokost tanıklıkları merkezi bir araştırma konusu hâline geldi. Yad Vashem (1953'te Kudüs'te kurulan Holokost Anma ve Araştırma Merkezi) ve daha sonra USC Shoah Foundation (Steven Spielberg'in 1994'te kurduğu Holokost tanıklık arşivi) gibi kurumlar, on binlerce tanıklığı kayıt altına aldı. Saul Friedländer, Holokost tarihçiliğinde tanıklıkları merkeze alan yeni bir yöntem geliştirdi. Elie Wiesel ve Primo Levi'nin edebi tanıklıkları, bireysel deneyimlerin akademik söylemle nasıl buluşabileceğini gösterdi. Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* ("Hatırla: Yahudi Tarihi ve Yahudi Hafızası", 1982) adlı kitabında modern tarih yazımı ile geleneksel hafıza biçimlerini karşılaştırdı.

Feminist yaklaşımlar da diğer alanlarda olduğu gibi bu dönemde Yahudi Çalışmaları'na girdi. Judith Plaskow teolojide, Paula Hyman tarihte, Cynthia Ozick edebiyatta kadın seslerini görünür kılmaya başladılar. Artık soru sadece "Yahudi tarihi nedir?" değil, "Kimin Yahudi tarihi?" idi.

1985'te Association for Jewish Studies'in American Council of Learned Societies'e (Amerikan Bilimsel Topluluklar Konseyi) üye olması, alanın kurumsallaşmasını pekiştirdi. Yahudi Çalışmaları artık Amerikan akademisinin tanıdığı ve desteklediği bir disiplindi.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Berlin Duvarı'nın yıkılması (1989), Doğu Avrupa'da Yahudi Çalışmaları için yeni imkânlar yarattı. 1981'de Oxford'da düzenlenen bir toplantı sonucunda Jacob Neusner'in öncülüğünde European Association for Jewish Studies (Avrupa Yahudi Çalışmaları Derneği) kuruldu. 1995'te Oxford'daki Yarnton Manor'da daimi sekreterlik açıldı. 2007'de *European Journal of Jewish Studies* ("Avrupa Yahudi Çalışmaları Dergisi") yayımlanmaya başladı.

Almanya'da *Vergangenheitsbewältigung* ("geçmişle yüzleşme") süreci, Yahudi Çalışmaları'nı destekledi. Heidelberg, Berlin ve Münih'te yeni merkezler kuruldu. Polonya'da Kraków'daki Jagiellonian Üniversitesi, 2012'de Polonya'nın ilk tam teşekküllü lisans ve yüksek lisans düzeyinde Yahudi Çalışmaları programını başlattı. Varşova'da POLIN Müzesi, 2014'te açıldı.

21. Yüzyıl İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası

21. yüzyılda Yahudi Çalışmaları, dijital beşerî bilimlerle buluştu. Sefaria (İbranice metinlerin açık erişimli dijital kütüphanesi), İsrail Ulusal Kütüphanesi'nin dijital koleksiyonları ve Princeton Geniza Laboratuvarı gibi projeler araştırmacılara yeni araçlar sundu. Metin madenciliği, yapay zekâ destekli el yazması tanıma ve coğrafi bilgi sistemleriyle Yahudi yerleşimlerinin haritalanması gibi yöntemler yaygınlaştı.

Dijital dönüşümle eş zamanlı olarak, alanın metodolojik ve kavramsal sınırları da genişledi. Mizrahi Çalışmaları (Ortadoğu ve Kuzey Afrika kökenli Yahudiler üzerine araştırmalar), uzun süre Aşkenaz merkezli anlatının dışında kalan sesleri görünür kıldı. Kuir (queer) Yahudi Çalışmaları, postkolonyal yaklaşımlar ve ekolojik perspektifler gibi yeni alt alanlar ortaya çıktı. Bu yeni yaklaşımların etkisi yalnızca Avrupa ve Kuzey Amerika'yla sınırlı kalmadı. Asya'da da gelişmeler yaşandı. Japonya'da Kyoto'daki Doshisha Üniversitesi, 2003'te Asya'nın ilk kapsamlı Yahudi Çalışmaları programını kurdu. Çin'de Nanjing Üniversitesi, 1992'de Yahudi ve İsrail Çalışmaları Enstitüsü'nü açtı. Latin Amerika'da Buenos Aires, Mexico City ve São Paulo'da yeni araştırma merkezleri kuruldu.

Bu coğrafi genişlemenin boyutları etkileyici: Bugün ABD ve Kanada'da yaklaşık 200 üniversitede Yahudi Çalışmaları programı bulunuyor. Avrupa, İsrail, Latin Amerika ve Asya'da da önemli merkezler var. İngilizce hâlen ortak dil olsa da, İbranice, Almanca, Fransızca, Rusça, İspanyolca, Lehçe, Türkçe ve diğer dillerdeki çalışmalar alanın çeşitliliğini artırıyor.

Bu tarihsel yolculuk, alanın coğrafi olarak nasıl yayıldığını da gösterdi. Ancak bugün farklı üniversitelerde farklı terimler kullanılıyor. Peki, bu terim farklılıkları ne anlama geliyor?

Terminoloji Karmaşası: Hangi İsim Doğru?

Yahudi Çalışmaları üzerine araştırma yaparken ilk fark ettiğim şey, bu alanın farklı kurumlarda farklı adlarla anılmasıydı. Bazı üniversiteler "Judaic Studies", bazıları "Jewish Studies", kimisi de "Hebrew and Jewish Studies" adını kullanıyordu. İlk başta bunun sadece çeviri ya da tercih farkı olduğunu düşündüm. Ancak araştırdıkça bu isimlerin aslında farklı vurguları yansıttığını anladım.

"Jewish" kelimesi İngilizce'de doğrudan "Yahudi" anlamına gelir ve Yahudi halkını ifade eder. "Jewish Studies", yani Yahudi Çalışmaları, Yahudi halkının tarihi, kültürü, dilleri ve deneyimleri üzerine yapılan akademik çalışmalarını kapsar. "Judaic" kelimesi ise Latince Judaica'dan türemiş ve "Yahudilikle ilgili" anlamına gelir. "Judaic Studies" terimi, Yahudilik dini, kutsal metinler ve teolojik geleneklere yapılan vurguyu taşır.

Bununla birlikte, uygulamada her iki terimin de benzer içeriği kapsadığını gördüm. Fark esasen vurgudur: "Jewish" insanları ve yaşayan kültürü merkeze alırken, "Judaic" daha akademik, metinsel bir yaklaşımı çağırıştırır.

Bu ayrımın tarihi bir bağlamı da var. “Judaic Studies” terimi özellikle 1960’lar ve 1980’ler arasında yaygın olarak tercih edilmiş. O dönemin prestijli üniversitelerinde “Jewish” kelimesinin doğrudan kullanılması rahatsızlık yaratabiliyordu. 1970’lerde “Jewish Studies” ifadesi bazı akademik çevrelerde “çok Yahudi” görünebiliyordu ve bu nedenle daha nötr görünen “Judaic Studies” tercih ediliyordu.

Bu terim aynı zamanda Avrupa dillerindeki akademik gelenekleri de yansıtıyordu: Almanca’da Judaistik, Fransızca’da Études Juives, Lehçe’de Judaistyka. Bu dillerdeki terimler İngilizceye çevrildiğinde genellikle “Jewish Studies” olarak aktarılıyor.

Yale Üniversitesi’nin 2023’te programının adını Judaic Studies’tan Jewish Studies’a değiştirme kararı, bu tartışmanın güncelliğini koruduğunu gösteriyor. Program direktörü Eliyahu Stern, değişikliğin gerekçesini şöyle açıklamış: “Öğrenciler giderek Yahudi kimliğinin çeşitli şekillerde nasıl inşa edildiğiyle ilgileniyorlar. Jewish Studies, önceki ismin anlamının çoğunu içeriyor; ancak Yahudi yaşamının sosyal ve küresel boyutlarını vurguluyor.”

Yine de Princeton ve Brown gibi kurumlar hâlâ Judaic Studies terimini kullanıyor. Müfredatları açısından Jewish Studies programlarından önemli bir fark yok; isim tercihleri genellikle kurumsal geleneği ya da bağışçı isteklerini yansıtıyor.

Coğrafi farklılıklar da dikkatimi çekti. Kuzey Amerika’da günümüzde ABD ve Kanada’daki üniversitelerin büyük çoğunluğu “Jewish Studies” terimini tercih ediyor. Programlar disiplinlerarası bir yapıya sahip; tarih, edebiyat, dil, din, sosyoloji gibi alanları kapsıyor.

Oxford Ibrani ve Yahudi Araştırmalar Merkezi, Fotoğraf: John Cairns

İngiltere’de ise “Hebrew and Jewish Studies” yaygın. University College London (UCL), Avrupa’nın en büyük Yahudi Çalışmaları bölümüne sahip. İsim hem dil hem kültür vurgusunu taşıyor. Oxford ve Cambridge’de de benzer bir durum söz konusu. Bu, İngiltere’deki “Oriental Studies” (Doğu Çalışmaları) geleneğinin yansıması.

Kıta Avrupası’nda Yahudi Çalışmaları alanı bugün, ülkelerin akademik ve dilsel geleneklerine göre farklı isimlerle yürütülüyor. Almanya, Avusturya ve İsviçre’de programlar “Judaistik” ya da “Jüdische Studien” adıyla açılıyor; Fransa’da bu alan “Études Juives”, Polonya’da “Judaistyka”, İtalya’da ise “Studi Ebraici” olarak tanımlanıyor. İspanya’da “Estudios Judaicos” terimi kullanılıyor.

Hollanda ve İskandinav ülkelerinde İngilizce “Jewish Studies” ifadesi yaygınlaşırken, yerel karşılıkları da görünürlük kazanıyor. Her ülke, kendi akademik mirasına ve günlük diline uygun bir adlandırma seçerken, alanı disiplinlerarası bir çerçevede ele almaya devam ediyor.

İsrail’deki durum daha da ilginçti. İsrail üniversitelerinde “Jewish Studies” tek bölüm değil, çok sayıda özel bölüme dağılmış durumda. Kudüs İbrani Üniversitesi, Yahudi Çalışmaları Enstitüsü aracılığıyla sekiz öğretim bölümü ve 18 araştırma merkezini koordine ediyor. Bar-İlan Üniversitesi’nin Yahudi Çalışmaları Fakültesi dünyanın en büyüğü; 14 bölüm ve 21 araştırma enstitüsü barındırıyor.

Tel Aviv Üniversitesi ise “Department of Hebrew Culture Studies” (İbrani Kültür Çalışmaları Bölümü) adını tercih ederek dil ve kültürel odağı vurguluyor.

Asya ve diğer bölgelere baktığımda da çeşitlilik görüyorum. Japonya’da Kyoto’daki Doshisha Üniversitesi’nde Yahudi Çalışmaları programı var; Japonya’da bu türden tek program. Çin’de Nanjing Üniversitesi’nde Yahudi ve İsrail Çalışmaları Enstitüsü bulunuyor. Latin Amerika’da Buenos Aires, Mexico City ve São Paulo’daki üniversitelerde yeni araştırma merkezleri kuruldu. İspanyolca konuşulan bu bölgede “Estudios Judaicos” terimi yaygın olarak kullanılıyor.

Bütün bu terminoloji tartışmalarını ve bölgesel çeşitliliği anladıktan sonra şunu daha iyi kavradım: Oxford’un Hebrew and Jewish Studies demesi, Yale’in Jewish Studies terimine geçişi ya da Heidelberg’in Jüdische Studien adını kullanması, temelde aynı arayışın farklı yansımalarıydı. Soru hep aynı: Yahudi deneyimini nasıl anlayabiliriz? Hangi metinler, hangi sesler, hangi hikâyeler merkezde olmalı?

19. yüzyılda Almanya’da filoloji ve metin eleştirisiyle başlayan bu disiplin, zamanla farklı yönlerle açıldı. 20. yüzyılda Holokost’un ardından hafıza ve tanıklık çalışmaları ön plana çıktı. İsrail Devleti’nin kuruluşu, diaspora–merkez ilişkileri ve modern Yahudi kimliği üzerine yeni tartışmalar başlattı. 21. yüzyıla gelindiğinde ise alan, feminist ve kuir yaklaşımlar, postkolonyal eleştiriler, dijital beşerî bilimler ve popüler kültür analizleri gibi yeni perspektiflerle daha da zenginleşti.

Fotoğraf: Harrison McClary, Vanderbilt

Bugün bir üniversitede Orta Çağ el yazmaları inceleniyor, başka bir yerde çağdaş Yahudi edebiyatı tartışılıyor. Bir araştırmacı sinagog mimarisi üzerinden toplumsal bellek sorularına bakıyor, bir diğeri göç yollarını dijital araçlarla haritalandırıyor. Kimi Talmud'u feminist bir gözle yeniden okuyor, kimi de Yidiş tiyatrosunun göç deneyimini nasıl şekillendirdiğini araştırıyor. Bütün bu çalışmaların ortak noktası, Yahudi deneyiminin hem tarihsel derinliğini hem de güncel boyutlarını anlamaya çalışmak.

Yine de bu alan yalnızca geçmişe odaklanmıyor. Günümüzde aşırı sağın ve ötekileştirici popülizmin yükselişi, antisemitizmin yeni biçimleri, göç ve aidiyet tartışmaları ile Ortadoğu'daki gelişmeler de akademik gündemin bir parçası. Yahudi Çalışmaları, bu dinamiklerden bağımsız düşünülemez.

Bu yazıda alanın tarihsel kökenlerini, gelişim sürecini ve günümüzde hangi kavramlarla anıldığını inceledim. Bir sonraki yazımda ise doğrudan bugüne odaklanacağım: Araştırmacılar hangi soruları soruyor, hangi alanlarda yoğunlaşıyor ve bu akademik tartışmalar toplulukların gündelik yaşamına nasıl yansıyor? Dini metinlerden dijital arşivlere, Holokost hafızasından çağdaş sanat tartışmalarına kadar uzanan geniş bir yelpazede Yahudi Çalışmaları'nın bugünkü yüzünü birlikte keşfetmeye devam edeceğiz.

Açık Kitap

3. Bölüm: Topluluklar

Yazar: **Ceki Hazan** | Görsel Tasarım: **Mina Yancı İbiş**

(‘Un Libro Avierto’ – ‘Açık Kitap’ Projesi, 2025)

Bu içerik, Hrant Dink Vakfı Azınlık Hakları Akademisi Hibe Programı kapsamında Avrupa Birliği desteğiyle hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu SEHAK adına proje ekibine aittir ve Avrupa Birliği’nin veya Hrant Dink Vakfı’nın görüşlerini yansıtmamaktadır.

Topluluklar

I. Demografi: Kimler, Nerede, Nasıl Bir Nüfus?

21. yüzyılın ikinci çeyreğine girerken dünya Yahudi nüfusunun anlaşılması, bu toplulukların çeşitliliğini kavramak için kritik bir başlangıç noktası oluşturuyor. İbrani Üniversitesi Harman Enstitüsü'nden demografya uzmanı Sergio DellaPergola'nın kapsamlı çalışmaları, günümüzde yaklaşık 15 milyon civarında bir Yahudi nüfusundan bahsetmemizi sağlıyor. Ancak bu rakam, "Yahudi" tanımının hangi kriterlere göre yapıldığına bağlı olarak değişkenlik gösteriyor. Halachik (dini hukuk) tanıma göre yapılan sayımlar daha dar bir rakam verirken, İsrail'in "Dönüş Yasası" (Law of Return) gibi genişletilmiş tanımlar daha geniş bir nüfusu kapsıyor.

Coğrafi Dağılım ve Yoğunlaşma

Dünya Yahudi nüfusunun coğrafi dağılımı, tarihsel süreçlerin izlerini taşıyan çarpıcı bir manzara sunuyor. 2020-2021 verilerine göre, tüm Yahudilerin yaklaşık %80'i yalnızca iki ülkede yaşıyor: İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri. İsrail, 2010'lu yıllarda tek bir ülkede yaşayan en büyük Yahudi topluluğuna ev sahipliği yapma unvanını kazandı ve bu nüfus sürekli büyümeye devam ediyor. ABD ise tarihsel olarak dünyanın en büyük Yahudi diaspora merkezi konumunu koruyor.

Bu iki dev merkezin dışında, Fransa yaklaşık 450.000 ile Avrupa'nın en büyük Yahudi nüfusuna sahip. Kanada (yaklaşık 390.000), İngiltere (290.000), Arjantin (180.000), Rusya (165.000), Almanya (118.000) ve Avustralya (118.000) diğer önemli merkezler olarak öne çıkıyor. Bu ülkelerin her birinin Yahudi toplulukları, o coğrafyanın tarihsel deneyimlerini, göç dalgalarını ve kültürel etkileşimlerini yansıtan kendine özgü karakteristikler taşıyor.

DellaPergola'nın araştırmaları, Yahudi nüfusun coğrafi dağılımı ile ülkelerin İnsani Gelişim Endeksi (HDI - Human Development Index) arasında güçlü bir korelasyon olduğunu ortaya koyuyor. Daha gelişmiş, daha demokratik ve çoğulculuğa açık ülkelerde Yahudi toplulukları daha büyük ve istikrarlı bir yapı sergiliyor. Bu bulgu, Yahudi topluluklarının gelişimi için yalnızca güvenlik değil, aynı zamanda ekonomik refah, eğitim seviyesi ve siyasi özgürlüklerin de kritik önem taşıdığını gösteriyor.

Metropol Odaklılık: Kentsel Yahudi Kimliği

Yahudi nüfusun bir diğer belirgin özelliği de yoğun şekilde metropol alanlarda toplanması. New York metropolitan alanı (2,1 milyon) tek başına ABD'deki Yahudi nüfusunun yaklaşık üçte birini barındırıyor ve dünya genelinde İsrail dışındaki en büyük Yahudi yerleşim alanı konumunda. Tel Aviv metropolitan bölgesi ise 1,4 milyon Yahudi nüfusuyla İsrail'in ekonomik ve kültürel kalbi durumunda. Diğer önemli merkezler arasında Los Angeles, Miami, Paris, Toronto, Londra, Buenos Aires ve Haifa sayılabilir.

Bu kentsel yoğunlaşma, Yahudi kimliğinin modern dönemdeki kozmopolit karakterini yansıtıyor. Tarihsel olarak ticaret, zanaat ve entelektüel faaliyetlerle ilişkilendirilen Yahudi toplulukları, 19. ve 20. yüzyılda kırsal alanlardan kentlere göç eden milyonlarca insanın öyküsünü taşıyor. Bu kentsel kimlik, aynı zamanda eğitim, kültür ve ekonomik fırsatlara erişimin önemini de vurguluyor.

Nüfus Dinamikleri: Göç, Doğum ve Kimlik Geçişleri

Yahudi nüfus değişimini şekillendiren üç temel dinamik bulunuyor: uluslararası göç, doğum-ölüm dengesi, ve topluluğa katılım veya ayrılma süreçleri.

Göç hareketleri Yahudi tarihinin belki de en etkili faktörlerinden biri olmuş. 20. yüzyılın başlarında Doğu Avrupa'dan Amerika'ya, 1930'larda ve 1940'larda Nazi Almanyası'ndan kaçışlar, 1950'lerde Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan İsrail'e büyük göçler, 1990'larda eski Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yaklaşık 1 milyon kişinin İsrail'e yerleşmesi... Her dalga, yalnızca sayıları değil, toplulukların kültürel dokusunu da değiştirmiş. DellaPergola'nın bulguları, ekonomik koşullar ve işsizlik oranlarının göç kararlarında ideolojik faktörlerden çok daha belirleyici olduğunu gösteriyor.

Doğum oranları açısından İsrail ile diaspora arasında çarpıcı bir fark var. İsrail'deki toplam doğurganlık oranı (TFR – Total Fertility Rate) 3 civarındayken, diasporadaki Yahudi toplulukların hiçbirisi 2 çocuk ortalamasına ulaşamıyor. Bu durum, İsrail'de genç bir nüfus yapısı oluştururken, diasporada yaşanan topluluklar görölmesine yol açıyor. Örneğin Almanya ve Rusya'daki Yahudi toplulukları ciddi yaşlanma sorunuyla karşı karşıya.

Dışevlilik (intermarriage) oranları, özellikle diasporada, toplulukların geleceği açısından kritik bir faktör. ABD'de dışevlilik oranları %50-70 arasında değişirken, bu evliliklerden doğan çocukların ne kadarının Yahudi kimliğiyle büyütüldüğü tartışmalı. Latin Amerika ülkelerinde (özellikle Meksika'da) ise daha düşük dışevlilik oranları ve Yahudi olmayan eşin Yahudiliğe geçme eğilimi daha yüksek.

Araştırma ve Veri Kaynakları

Dünya Yahudi demografyası üzerine çalışan başlıca kurumlar arasında İbrani Üniversitesi Harman Enstitüsü, ABD odaklı çalışmalar yapan Pew Research Center, Berman Jewish DataBank, Avrupa'da JPR (Institute for Jewish Policy Research) ve European Jewish Congress sayılabilir. Bu kurumların çalışmaları, farklı metodolojiler ve tanımlar kullanarak Yahudi nüfusun büyüklüğü, dağılımı, eğilimleri ve gelecek projeksiyonları hakkında değerli veriler sunuyor.

Ancak Yahudi nüfusunu saymak hiçbir zaman basit bir istatistik işi olmamış. "Kim Yahudi?" sorusunun farklı cevapları, farklı rakamlar üretiyor. Bu da bizi bir sonraki temel soruya götürüyor: Yahudi kimdir?

II. Tanımlar: Yahudi Kime Denir?

Terminoloji Üzerine Bir Not

Bu metinde "Yahudi" ve "Musevi" terimleri eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de resmi dilde "Musevi" kelimesi yaygınken (örneğin "Türkiye Musevi Cemaati"), günlük kullanımda "Yahudi" terimi daha sıktır. Her iki terim de aynı topluluğa, aynı dini ve etnik kimliğe işaret eder. Bazı tartışmalarda "Musevi din, Yahudi etnisite" gibi ayrımlar yapılsa da, pratikte böyle bir ayırım mantıklı değildir. Hiç kimse "Musevi Yahudi" ya da "Yahudi Musevi" olarak tanımlanmaz, çünkü bu türden bir terkip gereksizdir. Bu nedenle bu metinde her iki terim de aynı anlamda kullanılacak, okur hangi terminolojiyi tercih ederse etsin, kasıt ve anlam aynıdır.

Halachik Tanım: Anne Tarafından Yahudilik

Geleneksel Yahudi dini hukukuna (halacha) göre, Yahudi olmak için iki yol vardır: Ya Yahudi bir anneden doğmuş olmak, ya da Yahudiliğe dönüş (giur/conversion) sürecinden geçmek. Bu "matrilineal descent" (anasoyluluk) ilkesi, Yahudi kimliğinin tanımlanmasında merkezi bir yer tutar.

Anasoyluluk ilkesinin kökenleri Talmud'a uzanır. Tarihsel olarak, annenin kimliği her zaman kesin bilinirken, babanın kimliği belirsiz olabileceği için bu ilkenin pratik bir mantığı olduğu düşünülmüştür. Ayrıca, çocuğun dünyaya geldiği andan itibaren anneye olan yakın ilişkisi, kimliğin aktarımında da anneyi ön plana çıkarmış olabilir. Ancak bunlar yalnızca açıklama denemeleridir; halachik sistemde anasoyluluk, tartışmaya açık olmayan bir ilke olarak yerleşmiştir.

Ortodoks ve Muhafazakar (Conservative/Masorti) Yahudi akımları bu ilkeye sıkı sıkıya bağlıdır. Bir kişinin Yahudi sayılması için annesi Yahudi olmalı ya da kişi halachik kurallara uygun bir giur sürecinden geçmiş olmalıdır. Giur süreci, dini öğrenim, Yahudi topluluğuna katılma niyeti ve erkekler için sünnet (milah/brit milah), hem erkekler hem kadınlar için ritüel banyosu (mikveh) gerektirir. Sürecin sonunda bir Bet Din (din mahkemesi) önünde Yahudiliği kabul etme beyanı yapılır.

Reform Hareketi ve Patrilineal Descent

1983 yılında Amerikan Reform Yahudiliği tarihi bir karar aldı: Eğer baba Yahudi ve çocuk Yahudi kimliği ve eğitimi içinde yetiştirilmişse, çocuk Yahudi sayılacaktır. Bu "patrilineal descent" (babasoyluluk) kararı, Reform hareketi içinde bile tartışmalara yol açtı, ancak kabul edildi. Reform hareketinin gerekçesi, çağdaş toplumda cinsiyet eşitliği ve ailelerin farklı yapılarını tanıma gerekliliğiydi.

Bu karar, Yahudi dünyasında derin bir kırılma yarattı. Ortodoks ve Muhafazakar akımlar bu tanımlı kabul etmediği için, Reform cemaat tarafından Yahudi sayılan biri, Ortodoks veya

Muhafazakar bir cemaat tarafından Yahudi olarak tanınmayabilir. Özellikle evlilik gibi dini törenler söz konusu olduğunda, bu farklılık ciddi sorunlar yaratabilir.

İsrail'in "Dönüş Yasası" ve Genişletilmiş Tanım

İsrail Devleti'nin 1950'de kabul ettiği "Dönüş Yasası" (Law of Return), herhangi bir Yahudinin İsrail'e göç edip otomatik olarak vatandaşlık alabileceğini garanti eder. Ancak bu yasanın tanımı, halachik tanımdan daha geniştir. Yasaya göre, bir kişi Yahudi bir anneden doğmuş veya Yahudiliğe geçmiş olmasa bile, Yahudi bir büyükanne veya büyükbabası varsa ve başka bir dine mensup değilse, İsrail vatandaşlığı alma hakkına sahiptir.

Bu genişletilmiş tanım, özellikle 1990'larda eski Sovyetler Birliği'nden gelen göçmenlerin birçoğunun halachik açıdan Yahudi sayılmadığı ancak Dönüş Yasası'na göre İsrail'e yerleşme hakkı olduğu bir gerçekliği yansıtıyor. Bugün İsrail'de yüz binlerce insan, halachik tanıma göre Yahudi olmamasına rağmen, İsrail vatandaşı ve Yahudi toplumunun bir parçası olarak yaşıyor.

Din mi, Etnisite mi, Her İkisi mi?

Yahudi kimliğinin tanımlanmasını zorlaştıran şey, onun yalnızca bir din veya yalnızca bir etnisite olmayışındır. Yahudi kimliği, din, kültür, etnisite, tarih, dil ve kolektif hafızanın iç içe geçtiği, çok katmanlı bir kimliktir. Akademik literatürde "ethnoreligious group" (etno-dinsel grup) olarak adlandırılan bu yapı, Yahudiliği diğer çoğu dini veya etnik topluluktan ayırır.

Örneğin, ateist olduğunu söyleyen ancak Yahudi kimliğini koruyan milyonlarca insan var. Bunlar Tanrı'ya inanmıyor olabilir, sinagoga gitmeyebilir, ancak kendilerini Yahudi tarihinin, kültürünün ve kaderinin parçası olarak görüyorlar. İsrail'de seküler Yahudiler nüfusun önemli bir bölümünü oluşturur ve kimliklerini etnik-ulusal bir kategori olarak deneyimlerler. ABD'de ise "Jewish but not religious" (Yahudi ama dindar değil) olarak tanımlanan bir grup gittikçe büyüyor.

Öte yandan, dini inancı ve pratiği kimliğinin merkezine koyan Yahudiler için Yahudilik öncelikle bir dindir. Ortodoks topluluklar özellikle dini hukukun (halacha) günlük yaşamı düzenleyen rolünü vurgular ve Yahudi kimliğini dini bağlılıkla tanımlar.

21. Yüzyılda Kimlik Parçalanması

Rutgers Üniversitesi'nden David Gottlieb, Yahudi kimliğinin 21. yüzyılda "fractalization" (parçalanma/çeşitlenme) yaşadığını öne sürüyor. Post-modern dönemde kimlik artık sabit, tek ve değişmez bir kategori değil, aksine akışkan, çoğul ve bağlamsal. Bir kişi aynı anda hem Yahudi, hem feminist, hem queer, hem Amerikalı, hem Mizrahi olabilir ve bu kimliklerin her biri farklı bağlamlarda farklı şekillerde öne çıkabilir.

Pew Research Center'in 2020 ABD Yahudi Nüfus Araştırması, Yahudi kimliğinin tek bir tanımının olmadığını, güçlü ve zayıf, dini ve seküler, etnik ve kültürel farklı biçimlerde

deneyimlendiğini ortaya koyuyor. Bu çeşitlilik, aynı zamanda "Kim Yahudi?" sorusunun 21. yüzyılda daha karmaşık ve tartışılabilir hale gelmesine yol açıyor.

III. Etnik-Kültürel Çeşitlilik: Sefarad, Aşkenaz, Mizrahi ve Diğerleri

Yahudi topluluklarının etnik ve kültürel çeşitliliği, bin yılı aşkın bir diaspora tarihinin ürünü. Yahudiler yaşadıkları coğrafyaların dillerini, mutfaklarını, müziklerini, giyim tarzlarını benimsemiş, ancak aynı zamanda kendine özgü dini ve kültürel pratiklerini de koruyarak hibrit kimlikler geliştirmişler. Bu süreç, Aaron J. Hahn Tapper'ın "transcultural cross-fertilization" (kültürlerarası çapraz döllenim) olarak adlandırdığı dinamik bir etkileşimi yansıtıyor.

Sefarad: İber Yarımadası ve Sonrası

"Sefarad" kelimesi İbranice'de İspanya anlamına gelir ve İspanya ile Portekiz'de yaşayan Yahudi topluluklarına işaret eder. Ancak Sefarad kimliği, 1492'deki sürgünden sonra genişlemiş ve karmaşıklaşmıştır.

İspanya'nın Katolik Kralları tarafından 1492'de çıkarılan sürgün fermanı, Yahudilerin ya din değiştirmesini ya da ülkeyi terk etmesini emreliyordu. Yüz binlerce Yahudi, Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğu, İtalya, Hollanda ve Yeni Dünya'ya göç etti. Osmanlı Sultanı II. Bayezid bu mültecileri kabul etti ve Selanik, İstanbul, Sofya, Edirne, Saraybosna gibi Osmanlı şehirleri önemli Sefarad merkezleri haline geldi.

Fotoğraf: Doug Pearson, Corbis, İber Yarımadası

Sefarad kültürünün belirgin özellikleri arasında **Ladino** (Judeo-Espanyol) dili öne çıkar. Ladino, 15. yüzyıl İspanyolcasının İbranice, Türkçe, Yunanca, Arapça ve diğer dillerin etkisiyle evrimleşmiş bir versiyonudur. 20. yüzyıla kadar Sefarad toplulukları arasında konuşulan Ladino, günümüzde tehlike altındaki bir dil durumunda.

Sefarad müziği, özellikle "kançoneros" (şarkılar), yüzyıllar boyunca sözlü gelenekle aktarılmış ve İspanyol, Ortadoğu ve Balkan melodilerini harmanlayan özgün bir tarzı yansıtıyor. Mutfak açısından börekler (burekas), hamin (Şabat yemeği), baklava gibi tatlar Sefarad geleneğinin parçası.

Sefarad toplulukları içinde de önemli farklılıklar var. Örneğin Fas Sefaradları ile Osmanlı Sefaradları arasında dil, melodi ve pratik farklılıklar bulunuyor. Hatta Osmanlı içinde bile farklı şehirlerin (İstanbul, Selanik, İzmir) kendine özgü minhag (gelenek) özellikleri var.

Aşkenaz: Orta ve Doğu Avrupa'nın İzleri

"Aşkenaz" kelimesi İbranice'de Almanya'yı ifade eder ancak zamanla Orta ve Doğu Avrupa'daki tüm Yahudi topluluklarını kapsayacak şekilde genişledi. Aşkenaz Yahudileri, tarihsel olarak bugünkü Almanya, Polonya, Rusya, Ukrayna, Litvanya, Macaristan, Romanya gibi bölgelerde yoğunlaştı.

Yidiş dili, Aşkenaz kültürünün belki de en belirgin özelliğidir. Orta Çağ Almancasının İbranice, Aramice, Slavca ve diğer dillerin etkisiyle şekillendiği Yidiş, milyonlarca Yahudinin günlük dili oldu. 19. ve 20. yüzyılda Yidiş edebiyatı, tiyatrosu, basını muazzam bir gelişme gösterdi. Sholem Aleichem, Isaac Bashevis Singer gibi yazarlar Yidiş edebiyatının dünya çapında tanınmasını sağladı. Ancak Shoah'ta (Holokost) altı milyon Yahudinin, çoğunluğu Yidiş konuşan Aşkenazların öldürülmesi, bu dilin neredeyse yok olmasına yol açtı.

Fotoğraf: Berkeley Yahudi Çalışmaları Merkezi Arşivi

Aşkenaz toplulukları, özellikle Doğu Avrupa'da, yoğun dini öğrenim kültürüyle tanındı. Yeşiva (Yahudi dini okulu) geleneği, Talmud çalışması, hahamların toplumdaki merkezi rolü Aşkenaz Yahudiliğinin temel özelliklerindendi. 18. yüzyılda Ukrayna ve Polonya'da ortaya çıkan **Hasidizm** hareketi de Aşkenaz dünyasının ürünü.

19. ve 20. yüzyıldaki büyük göç dalgaları, milyonlarca Aşkenaz Yahudisini Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Güney Afrika, Avustralya gibi ülkelere taşıdı. Bugün dünya Yahudi nüfusunun önemli bir bölümü Aşkenaz kökenli.

Mizrahi: Ortadoğu ve Kuzey Afrika Yahudileri

"Mizrahi" kelimesi İbranice'de "doğulu" anlamına gelir ve Ortadoğu ile Kuzey Afrika'da yaşayan Yahudi topluluklarını ifade eder. Bu kategori oldukça geniş ve içinde çok çeşitli toplulukları barındırır: Iraklı, İranlı, Yemenli, Suriyeli, Mısırlı, Faslı, Cezayirli, Libyan Yahudiler...

Mizrahi toplulukları genellikle Arap kültürü içinde yaşadıkları için **Judeo-Arabic** (Yahudi-Arapçası) konuştular. Her bölgenin Yahudi-Arapçası biraz farklıydı, ancak hepsi de Arapça'nın İbranice harflerle yazılan ve İbranice, Aramice kelimeler içeren versiyonlarıydı.

Irak Yahudileri (Bavlıler) kendilerini Babil sürgününün torunları olarak görürler ve zengin bir entelektüel geleneğe sahiptiler. Yemen Yahudileri benzersiz ibadet melodileri ve el yazmaları geleneğiyle tanınır. İran Yahudileri (Parsiler) ise Pers kültürüyle harmanlanmış bir kimliğe sahiptir.

20. yüzyılın ortalarında, özellikle İsrail'in kuruluşundan sonra, Arap ülkelerinde Yahudilere karşı baskılar arttı ve yüz binlerce Mizrahi İsrail'e göç etmek zorunda kaldı. 1950'lerde Irak'tan "Operation Ezra and Nehemiah" ile yaklaşık 120.000 Yahudi İsrail'e getirildi. Yemen'den "Operation Magic Carpet" ile de yaklaşık 50.000 kişi tahliye edildi.

Beta Israel: Etiyopya Yahudileri

Beta Israel, Etiyopya'da yaşayan ve kendilerini İsrailoğullarının torunları olarak gören topluluktur. Etiyopya Yahudilerinin kökeni tartışmalıdır; bazıları Süleyman ve Saba Melikesi'nin oğlu Menelik'in soyundan geldiklerini iddia eder, bazıları Dan kabilesinin bir kolu olduklarını düşünür.

Beta Israel'in dini pratikleri, Talmud ve sonrası gelişmeleri içermediği için diğer Yahudi topluluklarından farklıdır. Kutsal metinleri Tevrat ve bazı İbranice metinlerin Ge'ez (eski Etiyopya dili) çevirileridir. 1970'lerde İsrail hahamları Beta Israel'in Yahudi olduğuna karar verdi ve 1980'ler ile 1990'larda "Operation Moses" ve "Operation Solomon" ile on binlerce Etiyopya Yahudisi İsrail'e getirildi.

Diğer Topluluklar: Küresel Bir Mozaik

Bene Israel (Hindistan, özellikle Mumbai bölgesi) toplulukları, MÖ 2. yüzyıldan beri Hindistan'da yaşadıklarını iddia ederler. Marathi dilini konuşan bu topluluk, yüzyıllar boyunca Hindu kültürüyle etkileşim içinde kendine özgü bir Yahudi kimliği geliştirdi.

Cochin Yahudileri (Kerala, Hindistan), 1. yüzyılda Romalılar tarafından yıkılan Tapınağın ardından Hindistan'a göç ettiğine inanılan bir topluluktur. "Beyaz Yahudiler" ve "Kara Yahudiler" olarak iki gruba ayrılmış olan Cochin toplulukları da 20. yüzyılın ikinci yarısında büyük ölçüde İsrail'e göç etti.

Bukhara Yahudileri, Orta Asya'da (bugünkü Özbekistan, Tacikistan) yüzyıllarca yaşayan, Farsça konuşan bir topluluktur. Sovyet döneminde baskı gören bu topluluk da büyük ölçüde İsrail, ABD ve Avrupa'ya göç etti.

Kaifeng Yahudileri ise Çin'deki Yahudi varlığının izlerini taşıyan, ancak yüzyıllar içinde büyük ölçüde asimile olmuş bir topluluk. Kaifeng'de bir sinagog kalıntısı hala duruyor ve bazı aileler Yahudi kökenlerini hatırlasa da, aktif bir Yahudi cemaati kalmamış.

Fotoğraf: Fern ve Manfred Steinfeld Yahudi Araştırmaları Programı Arşivi, Kaifeng Sinagogu

20. Yüzyılda Güç Dinamikleri ve Aşkenaz Hegemonyası

20. yüzyılın ikinci yarısında dünya Yahudi topluluklarında dikkat çeken bir olgu, Aşkenaz dominansıdır. Aaron J. Hahn Tapper, "Judaisms" kitabında bu hegemonyayı detaylı şekilde ele alıyor. İki temel faktör bu durumu şekillendirdi: Shoah ve İsrail Devleti'nin kuruluşu.

Shoah, altı milyon Yahudinin, çoğunluğu Aşkenaz kökenli, sistematik olarak katledildiği bir soykırımdı. Bu trajedi, 20. yüzyılın ikinci yarısında Yahudi kolektif hafızasının merkezine yerleşti ve Yahudi kimliğinin tanımlanmasında kritik bir rol oynadı. Ancak bu anlatı, büyük ölçüde Aşkenaz deneyimini merkeze aldı; Mizrahi ve Sefarad toplulukların yaşadığı baskılar, zorunlu göçler ve kayıplar aynı görünürlüğe kavuşmadı.

İsrail Devleti'nin kuruluşu da büyük ölçüde Aşkenaz Yahudilerinin liderliğinde gerçekleşti. Siyonist hareketin öncüleri (Theodor Herzl, David Ben-Gurion, Golda Meir vb.) çoğunlukla Doğu Avrupa kökenli Aşkenazlardı. İsrail'in ilk yıllarında siyasi, askeri, ekonomik kurumların tepesinde Aşkenazlar yer aldı. 1950'lerde İsrail'e göç eden yüz binlerce Mizrahi ise genellikle ikinci sınıf muamele gördü, kültürel olarak "geri" kabul edildi ve sistemik ayrımcılığa maruz kaldı.

Bu eşitsizlik, 1970'lerde İsrailli Mizrahi gençlerin başlattığı **"Black Panthers"** (Kara Panterler) hareketiyle sesli bir protesto haline geldi. Hareket, Aşkenaz kuruluş elitine karşı Mizrahi haklarını savundu, sosyal adalet ve eşitlik talep etti.

21. yüzyılda bu dengeler yavaş yavaş değişiyor. Mizrahi kültürel yeniden keşif (müzik, edebiyat, araştırma) hızla yayılıyor. Siyasi arenada Mizrahi temsiliyeti artıyor. Akademide Mizrahi çalışmaları güçleniyor. Ancak yapısal eşitsizlikler hala devam ediyor ve Aşkenaz normatifliği sorgulanmaya devam ediliyor.

Çeşitlilik İçinde Çeşitlilik

Bu geniş kategorilerin (Sefarad, Aşkenaz, Mizrahi) her biri içinde de muazzam çeşitlilik var. Örneğin Aşkenaz içinde Alman Yahudileri ile Rus ya da Polonyalı Yahudiler arasında dil, kültür, sosyoekonomik statü açısından farklar vardı. Sefarad içinde İspanyol Sefaradı ile Osmanlı Sefaradı, ya da Fas Sefaradı arasında önemli ayrımlar var.

Dahası, bu kategoriler her zaman keskin sınırlarla ayrılmış değil. Evlilikler, göçler, kültürel alışverişler bu sınırları bulanıklaştırıyor. Çoklu kimlikler (örneğin hem Mizrahi hem Sefarad olarak tanımlananlar) yaygın. Sarah Bunin Benor'un "Hebrew and Jewish Diaspora Languages" çalışması, dilin nasıl bir kimlik işaretleyicisi ve topluluk bağlayıcısı olduğunu gösteriyor. Ancak artık birçok Yahudi, atalarının dilini konuşmuyor; İngilizce, İbranice, Fransızca, İspanyolca gibi diller Yahudi diaspora dillerinin yerini almış durumda.

IV. Dini Akımlar: Modernleşmenin Getirdiği Çeşitlilik

Yahudiliğin dini akımlara bölünmesi, modern döneme özgü bir fenomen. Orta Çağ'da ve daha öncesinde coğrafi ve kültürel farklılıklar olsa da, Yahudiler genellikle halachik sisteme bağlı tek bir dini çerçeve içinde yaşıyordu. Ancak 18. yüzyıldan itibaren Avrupa Aydınlanması, emansipasyon, sanayileşme ve kentleşme Yahudi topluluklarını derinden sarstı ve farklı cevaplar ortaya çıkardı.

Aydınlanma ve Yahudi Toplumundaki Dönüşüm

Avrupa Aydınlanması (Enlightenment), akıl, bilim, bireysel özgürlük ve evrensel insan hakları gibi fikirleri merkezine aldı. Yahudiler açısından bu dönem, getto duvarlarının yıkılması, sivil hakların kazanılması ve topluma entegrasyon fırsatları anlamına geldi. Ancak bu fırsatlar aynı zamanda ciddi bir gerilim yarattı: Geleneksel Yahudi yaşamının ritüel yoğunluğu, dini yasalara sıkı bağlılığı ve toplumsal izolasyonu, modern seküler toplumla nasıl uyumlu hale getirilebilirdi?

Moses Mendelssohn (1729–1786), Alman Yahudi filozofu, bu sorunun erken cevaplarından birini verdi. Mendelssohn, Yahudilerin hem dinlerini koruyup hem de modern Avrupa toplumunun entelektüel ve kültürel hayatına katılabileceğini savundu. Onun öncülüğünde başlayan **Haskalah** (Yahudi Aydınlanması) hareketi, İbranice ve Avrupa dillerinde eğitimi, bilimi, sanatı teşvik etti. Ancak Haskalah'ın içinde de farklı görüşler vardı: Bazıları dini reformu savunurken, bazıları geleneksel dini pratiğin devamını ama seküler eğitimle desteklenmesini istiyordu.

19. yüzyılın başlarında, özellikle Almanya'da, Yahudi dini hizmetlerini "modernleştirme" çabaları başladı. Sinagoglarda org kullanımı, vaazların Almanca verilmesi, karışık oturma (kadın-erkek ayrımının kaldırılması) gibi yenilikler tartışıldı. Bu tartışmalar, farklı Yahudi dini akımlarının ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Hasidizm: Mistik Deneyimden Kitlesele Harekete

Hasidizm, 18. yüzyıl Ukrayna'sında Israel ben Eliezer, lakabıyla **Baal Shem Tov** (İyi İsmi Efendisi, kısaca "Besht") tarafından başlatıldı. Besht'in öğretisi, sıradan insanların da Tanrı'ya yakınlaşabileceği, bunun için yalnızca derin Talmud bilgisine değil, samimiyet, sevinç ve mistik deneyime ihtiyaç olduğu fikrine dayanıyordu.

Hasidizm, hiyerarşik bir yapı geliştirdi: **Tzaddik** ya da **Rebbe** (karizmatik dini lider) toplulukların merkezine yerleşti. Hasidler, Rebbe'nin manevi gücüne ve ona yakınlığa kutsallığına inanırlardı. Her Hasidik grup, kendi Rebbe'sine bağlıydı ve bu bağlılık nesiller boyu sürdü.

Hasidizm'in yayılması, o dönemde Doğu Avrupa'da hakimiyeti elinde tutan geleneksel hahamlar tarafından şüpheyle ve bazen düşmanca karşılandı. **Mitnaggedim** (muhalifler) olarak adlandırılan bu grup, Hasidizm'i dini sapmışlık olarak gördü. Özellikle Litvanya'nın Vilna şehri, Mitnaggedim'in merkezidi ve büyük haham Vilna Gaonu (Vilna'nın Dehası) Hasidizm'i açıkça kınadı.

Ancak Hasidizm hızla yayıldı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Doğu Avrupa Yahudilerinin büyük bir kısmı Hasidik toplulukların parçasıydı. Her bölgenin kendine özgü Hasidik hanedanları oluştu: Lubavitch (Chabad), Satmar, Breslov, Ger, Belz, Bobov ve yüzlercesi.

20. yüzyılda Şoa, Hasidik toplulukları neredeyse yok etti. Ancak sağ kalanlar, özellikle ABD (Brooklyn, New York özellikle) ve İsrail'de topluluklarını yeniden inşa ettiler. Günümüzde Hasidik topluluklar, modern dünyadan büyük ölçüde izole, kendine özgü kıyafetleriyle (uzun siyah ceketler, şapkalar, peot/peyos – kâkül), yoğun dini eğitimleriyle ve yüksek doğum oranlarıyla dikkat çekiyorlar.

Özellikle **Chabad-Lubavitch** hareketi, dışa açık misyonerlik (outreach) çalışmalarıyla tanınıyor. Chabad temsilcilikleri (Chabad Houses) dünya çapında yüzlerce şehirde bulunuyor ve seküler Yahudilere yaklaşmaya, onları dini pratiğe teşvik etmeye çalışıyor.

Netflix ve YouTube gibi platformlardaki diziler (örneğin "Unorthodox", "Shtisel") Hasidik toplulukları popüler kültürde görünür kıldı ve geniş kitlelerin dikkatini çekti.

Ortodoksluk: Gelenekten Modern Dünyaya

"Ortodoks Yahudilik" terimi, ironik olarak, modernizme verilen bir tepki olarak ortaya çıktı. Reform hareketi yayıldıkça, geleneksel halachik uygulamalara bağlı kalmayı savunanlar kendilerini "Ortodoks" olarak tanımlamaya başladılar.

Modern Ortodoksluk, 19. yüzyıl Almanya'sında Samson Raphael Hirsch'in önderliğinde şekillendi. Hirsch'in "Torah im Derech Eretz" (Tevrat ile Dünya Yolu) ilkesi, Tevrat'a bağlılığı korurken modern eğitim, bilim ve toplumsal katılımı da benimsemeyi öneriyordu. Modern Ortodoks Yahudiler, halachaya sıkı sıkıya bağlıdırlar, ancak üniversite eğitimi alırlar, çağdaş mesleklerde çalışırlar ve genel toplumla etkileşim içindedirler.

Fotoğraf: Tora tomarlarını koruyan gümüş kalkan, wikipedia

Haredi (Ultra-Ortodoks) Yahudilik ise modern dünyanın değerlerini ve yaşam tarzını büyük ölçüde reddeder. Haredi topluluklar, seküler eğitimden uzak dururlar, erkekler büyük oranda yalnızca Tevrat ve Talmud çalışmasına odaklanır, kadınlar geleneksel rollerde kalır. Haredi dünyası içinde de iki ana kol vardır: **Litvak** (Litvanya geleneğine dayanan, yeshiva merkezli, daha az mistik) ve **Hasidik** (Rebbe merkezli, mistik öğeleri ağır basan).

İsrail'de bir de **Dati Leumi** (Dini-Milliyetçi) akım var ki bu da Ortodoksluğu Siyonizm ile birleştiriyor. Dati Leumi topluluklar, İsrail Devleti'nin kuruluşunu dini bir kurtuluş süreci olarak görür ve İsrail ordusunda hizmet ederler, yerleşim bölgelerinde (settlements) aktiftirler.

Reform Hareketi: Bireysel Özerklik ve Etik Vurgusu

Reform Yahudiliği, 19. yüzyıl Almanya'sında, özellikle Hamburg'da başladı. Reform'un temel ilkesi, Yahudiliğin tarihi bir din olduğu, dolayısıyla değişime açık olması gerektiğidir. Reform'a göre halacha mutlak ve değişmez değil, her dönemin koşullarına göre yeniden yorumlanabilir.

Reform hareketi, sinagog hizmetlerini kısalttı, İbranice yerine yerel dilleri (Almanca, İngilizce) kullandı, org ve koro ekledi, kadın-erkek karışık oturma getirdi. Daha da önemlisi, ritüel yasaların (kashrut/koşer yeme kuralları, Şabat yasaları vb.) bireysel seçime bırakılabileceğini savundu. Reform'a göre Yahudiliğin özü, etik monotheizm'dir (tek tanrılı etik sistem); ritüeller semboliktir, anlamlı oldukları sürece uygulanırlar.

20. yüzyılın ikinci yarısında Reform hareketi, özellikle ABD'de, birçok öncü adım attı:

- 1972: Sally Priesand, Amerika'da ilk kadın haham oldu.
- 1983: Patrilineal descent kararı alındı.

- 1990'lar: LGBTQ+ bireylerin hahamlığa kabulü, eşcinsel evlilik törenleri.

Reform Yahudiliği, ABD'de uzun süre en büyük denominasyondur (cemaat sayısı bazında). Ancak Pew 2020 araştırması, genç nesilde "denominasyonel bağlılık" azaldığını, birçok kişinin kendini "sadece Yahudi" (just Jewish) olarak tanımladığını gösteriyor.

Conservative/Masorti Hareketi: Ortada Bir Yol

Muhafazakar Yahudilik (ABD dışında genellikle "Masorti" – gelenekçi olarak adlandırılır), Ortodoksluk ile Reform arasında bir orta yol arayışının ürünü. 19. yüzyılın sonlarında, özellikle Zacharias Frankel ve sonradan ABD'de Solomon Schechter'in önderliğinde gelişti.

Conservative hareket, halachaya bağlılığı korumak ister, ancak halachanın tarihi-eleştirel yöntemle incelenmesini ve değişen koşullara uyarlanmasını savunur. "Tradition and Change" (Gelenek ve Değişim) sloganı bu dengeyi yansıtır. Conservative sinagoglar, geleneksel İbranice dualarını korur, ancak kadınların okuma yapmasına, hahamlık yapmasına izin verir. Karışık oturma vardır. Kashrut kuralları önerilir ancak bireysel seçime bırakılır.

Conservative hareket, 20. yüzyılın ortalarında ABD'de çok güçlüydü, ancak son yıllarda üye kaybediyor. Bir yanda Ortodoksluğa, diğer yanda Reform'a veya denominasyonsuz Yahudiliğe kayma eğilimi görülüyor.

Reconstructionist, Humanistic ve Renewal: Yeni Sesler

Reconstructionist Yahudilik, Mordecai Kaplan tarafından 20. yüzyılın başlarında geliştirildi. Kaplan, Yahudiliği bir "din" değil, bir "uygarlık" (civilization) olarak tanımladı. Tanrı kavramını doğaüstü bir varlık olarak değil, doğal süreçlerdeki ahlaki ve manevi güç olarak yorumladı. Reconstructionism, dini ritüelleri kültürel semboller olarak değerlendirir ve çağdaş değerlere uyarlamayı teşvik eder.

Humanistic Judaism, 1960'larda Sherwin Wine tarafından kuruldu. Tanrı-merkezli olmayan, seküler hümanist bir Yahudiliktir. Yahudi kimliğini, tarih, kültür, etik değerler üzerinden tanımlar; teistik inançları merkeze almaz.

Jewish Renewal, 1960'ların karşı-kültür hareketlerinden etkilenerek gelişti. Mistisizm, meditasyon, feminizm, ekolojik duyarlılık, LGBTQ+ kapsayıcılığı gibi öğeleri Yahudi pratiğe entegre eder. Rabbi Zalman Schachter-Shalomi bu hareketin öncülerinden.

Post-Denominational Eğilimler

21. yüzyılın en belirgin trendlerinden biri, gençlerin kendilerini belirli bir akıma ait hissetme oranının düşmesi. Pew 2020 araştırması, 18-29 yaş arası Yahudilerin yarısından fazlasının kendini herhangi bir denominasyona ait görmediğini ortaya koyuyor. "Just Jewish" ya da "no denomination" kimlikleri yaygınlaşıyor.

Bu eğilim, otorite yapılarının, geleneksel kurumların ve sabit kimliklerin sorgulandığı post-modern dönemin bir yansıması. İnsanlar artık tek bir akımın tüm paketini benimsemek yerine, farklı kaynaklardan besleniyorlar. Bir kişi Ortodoks bir sinagogda Yom Kippur'u geçirip, Reform bir cemaatle Shabbat yemeği yiyip, Chabad'da Hanukah kutlayabiliyor. Bu hibrit, eklektik pratikler, otorite ve sınır tartışmalarını daha da karmaşık hale getiriyor.

V. 21. Yüzyıl: Çeşitlilik ve Çoğulculuk Üzerine Düşünmek

Birey ve Topluluk: Değişen Dinamikler

Geleneksel Yahudi toplumlarında, birey cemaatle sıkı sıkıya bağlıydı. Haham ve toplum önderleri otorite sahibiydi ve bireysel seçimler topluluğun normlarıyla sınırlıydı. Ancak modernite ve özellikle de post-modernite, bireysel özerkliği öne çıkardı. Artık Yahudi kimliği, büyük ölçüde bireysel seçim, yorumlama ve inşa meselesi haline geldi.

Ari Kelman'ın "The Institutionalization of American Jewry" çalışması, geleneksel Yahudi kurumlarının (sinagoglar, federasyonlar, topluluk merkezleri) üyelik ve katılım kaybettiğini gösteriyor. Ancak bu, Yahudi kimliğinin zayıflaması anlamına gelmiyor; yalnızca farklı şekillerde ifade edildiğini gösteriyor. Sosyal medya, online topluluklar, sanat ve aktivizm gibi platformlar yeni Yahudi ifade biçimleri sunuyor.

Dijital Çağda Yahudi Kimliği

Joseph Skloot'un "Digital Revolution in Jewish Sacred Literature" makalesi, dijital teknolojilerin Yahudi metinlere erişimi nasıl demokratikleştirdiğini anlatıyor. Talmud, artık yalnızca yeşivalarda değil, akıllı telefonlarda okunabiliyor. Sefaria, Alhatorah, MyJewishLearning gibi platformlar, milyonlarca sayfa Yahudi metnini ücretsiz erişime açmış durumda.

Sosyal medya, Yahudi kimliğinin performansı için yeni alanlar yaratmış. Instagram'da #JewishTikTok, YouTube'da hahamların vaazları, podcast'lerde Yahudi tarihi ve felsefesi tartışmaları... Dijital alan, Yahudi kimliğini hem küreselleştiriyor hem de parçalıyor. Bir yanda dünya çapında bağlantı kolaylığı, diğer yanda bilgi kirliliği ve yanlış bilgilendirme riski var.

Netflix'teki "Unorthodox" dizisi, Hasidik bir kadının topluluğundan kaçış öyküsünü anlatarak milyonlarca izleyiciye ulaştı. "Shtisel", İsraili bir Haredi ailenin yaşamını anlatan dizi, Haredi dünyasını ana akım popüler kültüre taşıdı. Bu temsiller, stereotipleri hem güçlendirebilir hem de dönüştürebilir; Yahudi çeşitliliğini görünür kılabilir veya tek boyutlu imajlar yaratabilir.

Dışevlilik ve Çoklu Kimlikler

Amerika Birleşik Devletleri'nde Yahudilerin yarısından fazlası, Yahudi olmayan biriyle evleniyor. Bu oran, genç nesilde daha da yüksek. Keren McGinity'nin "Intermarried Jewish Men, Identity, and Parenting" çalışması, dışevliliklerin Yahudi kimlik aktarımını nasıl etkilediğini inceliyor.

Dışevlilikler, Yahudi topluluğu içinde uzun süredir tartışma konusu. Bazıları bunu "assimilation" (asimilasyon) ve Yahudi sürekliliğine tehdit olarak görürken, bazıları bunun kaçınılmaz ve hatta zenginleştirici bir gerçeklik olduğunu savunuyor. Reform ve Reconstructionist hareketler, dışevli çiftleri kucaklayan, çocuklarını Yahudi kimlikle büyötmeye teşvik eden programlar geliştirdi. Ortodoks ve Muhafazakar akımlar ise daha çekimser, hatta bazen dışevliliği kınayıcı yaklaşım sergiliyor.

Dışevliliklerden doğan çocukların durumu da karmaşık. Patrilineal descent tartışması burada devreye giriyor. Reform cemaati bir çocuğu Yahudi sayarken, Ortodoks cemaat saymayabilir. Bu, kimlik krizlerine ve sınır çatışmalarına yol açıyor.

Multiracial (çok ırklı) Yahudi aileler de giderek artıyor. Pew 2020 araştırması, 18-29 yaş arası Yahudilerin %15'inin kendisini beyaz olarak tanımlamadığını gösteriyor. Siyah Yahudiler, Asyalı Yahudiler, Latin Yahudiler... Yahudi kimliği artık tek bir etnik ya da ırksal kategoriye sığmıyor. Bu, "Yahudiler beyaz mı?" tartışmasını da alevlendiriyor.

LGBTQ+ Yahudiler ve İnküzivite

LGBTQ+ bireyler, Yahudi toplulukları içinde uzun süre marjinalleştirildi. Ancak son yıllarda, özellikle liberal akımlarda, büyük değişimler yaşandı. Reform ve Reconstructionist akımlar, açıkça eşcinsel hahamları kabul ediyor, eşcinsel evliliklere törenler yapıyor. Conservative hareket de bu yönde adımlar attı.

Ortodoks dünyada ise çatışma devam ediyor. Simcha Feuerman'ın "Traditional Orthodox and Sexual Modesty Codes and Modern Times" makalesi, Ortodoks toplulukların cinsellik ve mütevazılık kodlarıyla modern dünyanın değerleri arasındaki gerilimi ele alıyor. Bazı Ortodoks Yahudiler, LGBTQ+ kimliği ile dini pratiklerini uzlaştırmamanın yollarını arıyor. "Eshel" gibi organizasyonlar, LGBTQ+ Ortodoks Yahudilere ve ailelerine destek sağlıyor.

San Francisco'daki Congregation Sha'ar Zahav gibi LGBTQ+ odaklı sinagoglar, queer Yahudi kimliklerinin merkezde olduğu ibadet ve topluluk alanları yaratıyor. Ritüellerin ve metinlerin yeniden yorumlanması, queer teolojilerin gelişimi, Yahudi dinin kapsamını genişletiyor.

Güç, Temsilîyet ve Marjinalleşme

Marc Dollinger'in "Powerful and Powerless" makalesi, Yahudilerin güçle karmaşık ilişkisini tartışıyor. Tarihsel olarak Yahudiler güçsüz, azınlık, zulme uğramış bir topluluk olarak anlatılır. Ancak özellikle ABD'de, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yahudiler önemli ekonomik, politik, akademik başarılar elde etti. Bu, "Yahudiler beyaz ayrıcalığa sahip mi?" tartışmasını gündeme getirdi.

Aynı zamanda, antisemitizm hala ciddi bir tehdit. Son yıllarda hem sağ kanat beyaz üstünlükçü gruplardan hem de bazı sol kanat çevrelerden antisemitik söylem ve saldırılar arttı. "Antisemitizm mi, anti-Siyonizm mi?" tartışması da polarize ediyor.

İçeride, Aşkenaz hegemonyasına karşı Mizrahi, Sefarad, Beta Israel gibi grupların temsiliyet mücadelesi devam ediyor. Akademide, medyada, siyasette bu seslerin daha fazla duyulması için çaba sarf ediliyor. Noam Pianko'nun "The Polarizing Politics of Peoplehood" makalesi, Yahudi kolektivitesinin 21. yüzyılda nasıl siyasallaştığını ve kutuplaştığını gösteriyor.

Gelecek: Süreklilik mi, Dönüşüm mü?

Yahudi toplulukların gelecek kaygıları, büyük ölçüde "Jewish continuity" (Yahudi sürekliliği) sorunsalı etrafında dönüyor. Demografik kaygılar (düşük doğum oranları, dışevlilik, asimilasyon) ile kimlik tanımlarının genişlemesi (queer kimlikler, multiracial aileler, post-denominational eğilimler) arasında bir gerilim var.

Bazıları, sınırların korunması, endogamy'nin (topluluk içi evlilik) teşviki, geleneksel eğitimin güçlendirilmesinin hayati olduğunu savunuyor. Diğerleri ise çeşitliliğin, açıklığın ve uyumluluğun Yahudi yaşamı zenginleştirdiğini, yeni ritüellerin ve pratiklerin ortaya çıkmasının sağlıklı bir evrim olduğunu iddia ediyor.

Bu gerilim, Yahudilik tanımının kendisiyle ilgili: Yahudi kimliği sabit, verili, sınırlı bir kategori mi, yoksa akışkan, inşa edilen, sürekli yeniden tanımlanan bir süreç mi? 21. yüzyıl Yahudiliği, bu soruyu her gün yeniden soruyor ve her grup, her birey kendi cevabını üretiyor.

SONUÇ

Yahudi topluluklarının tarihsel olarak her zaman çeşitli olduğu bir gerçek. Babil'den Selanik'e, Yemen'den New York'a uzanan binlerce yıllık bir yolculuk, sayısız kültürle etkileşim, dillerle harmanlanma, coğrafyalarda kök salma Yahudi kimliğini çok katmanlı, zengin ve karmaşık kılmış. 21. yüzyılda bu çeşitlilik daha görünür, daha sesli ve daha tartışmalı hale geldi.

Aşkenaz, Sefarad, Mizrahi, Beta Israel... Ortodoks, Reform, Muhafazakar, Hasidik... Dini, seküler, kültürel, etnik... Heteroseksüel, queer, cisgender, transgender... Beyaz, siyah, Asyalı, Latin... Tek bir "doğru" Yahudilik yoktur; onun yerine, Judaisms (çoğul Yahudilikler) var.

Bu çeşitlilik içinde sürekliliğin nasıl sağlandığı sorusu, belki de 21. yüzyılın en kritik Yahudi sorusudur. Bazıları sınırları güçlendirmekten, bazıları köprüler kurmaktan, bazıları yeni topluluğu yeniden tanımlamaktan yana. Ancak ortak nokta, Yahudi olmanın ne anlama geldiğinin sürekli yeniden düşünülüyor olması, bu kimliğin dinamik, canlı ve evrim geçiren bir gerçeklik olmasıdır.

Yahudi toplulukların geleceği, bu gerilimler, tartışmalar ve çeşitlilik içinde şekillenecek. Ve belki de en önemlisi, bu çeşitliliğin kendisi, Yahudi yaşamının gücünün ve dayanıklılığının bir işareti olarak görülebilir.

Açık Kitap

4. Bölüm: Kitaplar

Yazar: **Ceki Hazan** | Görsel Tasarım: **Mina Yancı İbiş**

(‘Un Libro Avierto’ – ‘Açık Kitap’ Projesi, 2025)

Bu içerik, Hrant Dink Vakfı Azınlık Hakları Akademisi Hibe Programı kapsamında Avrupa Birliği desteğiyle hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu SEHAK adına proje ekibine aittir ve Avrupa Birliği’nin veya Hrant Dink Vakfı’nın görüşlerini yansıtmamaktadır.

Kitaplara İlk Giriş

“Kitap Halkı”, İbranice’de **Am HaSefer** olarak bilinen bu ifade, yüzyıllardır Yahudileri tanımlamak için kullanılır. Bu ifade sadece bir metafor değil, tarihsel bir gerçekliğin kısa ve yoğun bir anlatımıdır. Yahudi geleneğinde kitap, bilginin depolandığı soğuk bir nesne değildir. Okumak, tartışmak, ezberlemek, çoğaltmak, yüksek sesle aktarmak, kuşaklar arasında elden ele geçirmek gibi pratiklerin tamamı bu kelimenin içindedir. Üstelik “kitap” dediğimiz şey, bugün elimize aldığımız ciltli, sayfalanmış, dört köşe basılı nesneden çok daha önce vardı ve yüzyıllar boyunca çok farklı biçimlerde karşımıza çıktı.

Bu bölümü, İsveç’te Paideia Yahudi Çalışmaları Enstitüsünde öğrenciyken, Avierto projesine başladığım akademik yıl içinde kaleme aldım ve daha sonra genişlettim. Yahudi metinleriyle ilişkim o güne kadar sınırlı ve parçalıydı. İlkokulda ve sonrasında günlük duaların bir kısmını İbranice okumayı öğrenmiştim, sinagogda okunan metinlere aşinaydım, evde ve cemaat içinde sıkça duyduğum bazı pasajlar vardı. Fakat kitap kültürünün tarihsel boyutunu, bu külliyyatın katmanlarını ve birbirine bağlanan halkalarını anlamam çok daha yakın bir zamana denk geldi. Daha sonra Lund Üniversitesinde aldığım Rabbinic Texts dersinde Mişna ve Talmud’u İbranice ve Aramice orijinallerinden okumaya başladım. Bu, sadece dil egzersizi ya da filolojik bir alıştırma değildi. Metinlerin nasıl kurulduğunu, cümlelerin neden böyle kurulduğunu, hangi kelimelerin özellikle tercih edildiğini, hangi anlarda susmayı seçtiklerini, yani hangi soruları açıkta bıraktıklarını görmeye başlamaktı.

Fotoğraf: Eran Menashri

Yahudi dini literatürü, başka dinî geleneklerde olduğu gibi son derece geniş bir alana yayılır. Ancak Yahudi geleneğinin ayırt edici özelliği, tartışmanın ve yorumun hiçbir zaman bitmemesidir. Bir **Talmud** sayfasını açtığınızda merkezde **Mişna** metni, etrafında **Gemara** tartışması, kenarlarda ise yüzyıllar sonra yaşamış yorumcuların notları ile karşılaşsınız. Sayfa, düz bir metin olmaktan çok, bir konuşma alanını andırır. Farklı dönemlerden, farklı coğrafyalardan sesler aynı anda konuşur. Bu katmanlı yapı, “kitap” kelimesini neredeyse “canlı tartışma” ile eş anlamlı hale getirir.

Antik dönemde kutsal metinler, **tomar** denilen rulolar üzerine yazılıyordu. Açıldıkça uzayan, okuma bitince tekrar sarılan parşömen ya da papirüs rulolar bunların en bilinen örnekleridir.

Bir sinagogda Tora tomarının açılması, metnin sadece içerik olarak değil, fiziksel hareket olarak da deneyimlenmesi anlamına gelir. Daha sonra **codex**, yani bugün alışık olduğumuz sayfaların birbirine bağlandığı kitap formatı, Geç Antik Dönemde yaygınlaştı. Ardından matbaanın icadı geldi ve metinlerin nispeten daha ucuz ve daha geniş ölçekli üretimi mümkün oldu. Bugün ise dijital çağdayız. Ekranlarda okunan, arama motorlarıyla taranan, sesli uygulamalardan dinlenen, PDF olarak indirilen metinler var. Her teknolojik değişim, sadece biçimi değil, metinlerle ilişki kurma biçimimizi de dönüştürdü. Rulo halinde bir metni baştan sona yüksek sesle okumak ile ekran üzerinde bir kelimeyi aratmak arasında çok temel bir fark var.

Bu bölümde Yahudi geleneğindeki temel metinleri kronolojik bir çerçeveye takip edeceğiz. Sadece “bu kitap budur” diye kısa tanımlar vermekle yetinmeyeceğiz. Her bir metnin nasıl oluştuğunu, hangi tarihsel koşullarda derlendiğini, kimler için ve nasıl erişilebilir olduğunu, hangi dillerde yaşadığını ve bugün nasıl çalışıldığını da birlikte göreceğiz. Bu yolculukta Tora ile başlayıp Tanah, Mişna, Talmud, Midraş, halacha literatürü, kabalistik metinler ve dua kitapları üzerinden bugünün dijital kütüphanelerine uzanacağız.

Tora: Temel Metin

Yahudi geleneğinin merkezinde **Tora** vardır. İbranice **תּוֹרָה** kelimesi “öğreti” ya da “yol gösterme” anlamına gelir. Hem bilgi hem yön tayini içerir. Çoğu zaman çevrilmez, özgün haliyle kullanılır. Yazılı Tora, klasik anlatıma göre beş kitaptan oluşur:

- **Bereşit** Yaratılış ve ataerkil dönem hikayeleri
- **Şemot** Mısır’dan çıkış, Sina vahyi, On Emir ve çöl yolculuğunun başlangıcı
- **Vayikra** Kohanim için düzenlemeler, kurban ibadetleri ve saflık yasaları
- **Bamidbar** Çölde geçirilen yaklaşık kırk yıl, sayımlar, düzenlemeler
- **Devarim** Musa’nın vedaları, yasaların hatırlatılması ve yorumlanması

Bu beş kitap birlikte **Humaş** olarak da bilinir. Akademik literatürde ve Hristiyan geleneğinde **Pentateuch** adıyla anılır. Sinagoglarda yıl boyunca okunan haftalık bölümlere **paraşa** denir. Bir yılın sonunda Tora okuma döngüsü biter ve **Simhat Tora** bayramında yeni döngü başlar.

Fotoğraf: Casal Ebraica Müze Arşivi, Tora

Tora sadece bir metin değildir, aynı zamanda fiziksel bir nesnedir. Sinagoglarda okunan **Sefer Tora**, özel olarak eğitilmiş bir **sofer** tarafından belirli kurallar çerçevesinde parşömen üzerine mürekkeple, elle yazılır. Harflerin biçiminden satır aralıklarına kadar her ayrıntı geleneksel kurallarla belirlenir. Hata toleransı yoktur. Bir harf bile yanlış yazılırsa, kimi durumlarda o bölümün düzeltilmesi gerekir, kimi zaman da parşömenin ilgili kısmı tamamen yeniden yazılır. Tora tomarları ahşap makaralara sarılı olarak saklanır ve sinagogda en kutsal nesne kabul edilir. Okuma sırasında tomara elle dokunulmaz, **yad** denilen gümüş veya metal bir işaretleyici kullanılır. Bu hem saygı hem de parşömeni koruma amacı taşır.

Türkiye’de **Sevivon.com** platformunda erişilebilen Tora çevirisi, sadece metni değil, çeşitli din bilginlerinin yorumlarını da içeriyor. Bu, Tora okuma geleneğinin önemli bir özelliğidir. Metin tek başına bırakılmaz, daima yorumla birlikte düşünülür. Örneğin Bereşit’in ilk cümlesi olan “Başlangıçta Tanrı gökleri ve yeri yarattı” ifadesi yüzyıllar boyunca tartışmalara konu olmuştur. “Başlangıçta” ne demektir, zamanın başlamasından önce bir başlangıç düşünülebilir mi, yaratılış yoktan mı gerçekleşmiştir yoksa var olan kaotik bir malzemenin düzenlenmesi midir gibi sorular, hem klasik yorumcuların hem modern araştırmacıların zihnini meşgul etmeye devam ediyor.

Tanah: Genişleyen Külliyyat

Tora, daha geniş bir koleksiyon olan **Tanah**ın bir bölümüdür. Tanah adı bir akrostiştir:

- **T** Tora
- **N** Nevi'im Peygamberler
- **Kh** Ketuvim Yazılar

Nevi'im, erken ve geç dönem peygamberlerini içerir. Yehoşua, Hakimler, Samuel ve Krallar gibi tarihsel kitaplar, İsrail halkının ülkeye yerleşmesi, krallık dönemi ve sürgün süreçlerini anlatır. Yeşaya, Yirmiye, Hezekiel ve on iki küçük peygamber ise hem tarihsel olaylara hem etik uyarılara hem de umut ve teselli mesajlarına yer verir.

Ketuvim, daha çeşitlidir. **Tehilim** Mezmurlar, Süleyman'ın Meselleri, Eyüp, Daniel, Ezra Nehemya, Tarihler kitapları ve beş **Megilla** gibi farklı türlerde metinleri kapsar. Burada şiir, bilgelik literatürü, hikaye ve tarih iç içe geçer.

Tehilim, 150 ilahiden oluşan bir koleksiyondur ve Yahudi litürjisinde özel bir yere sahiptir. Günlük duaların önemli bir bölümü bu metinlerden alınır. Bu ilahiler yakarış, övgü, şükran ve içe dönüş temaları taşır. Hastalık anında okunan, sevincin ifadesi olarak söylenen, toplu ibadette tekrarlanan çok sayıda mezmur vardır.

Megillot beş kısa kitaptan oluşur ve her biri geleneksel olarak belirli bir bayramda okunur:

- **Şir HaŞirim** Pesah'ta
- **Rut** Şavuot'ta
- **Eikha** Tişa BeAv'da, yıkım ve yas anlatısı
- **Kohelet** Sukkot'ta, yaşamın anlamı ve geçicilik üzerine sorular
- **Ester** Purim'de

Özellikle **Megillat Ester**, Purim'de sinagogda yüksek sesle okunur. Sevivon'da bu metnin İbranice orijinali, fonetik okunuşu ve Türkçe çevirisi bir arada sunuluyor. Ester'in hikayesi, Pers sarayındaki bir Yahudi kraliçenin halkını soykırımdan kurtarmasını anlatır. Metin teolojik açıdan ilginçtir çünkü Tanrı'nın adı hiç geçmez. Bu sessizlik, yorumcuların yüzyıllar boyunca "Tanrı nerede" sorusunu metnin satır aralarında aramasına yol açmıştır.

Tanah'ın yapısı, Hristiyanlığın Eski Ahit düzeninden farklıdır. Kitaplar sıralanırken Yahudi geleneğinde Tora, peygamberler ve yazılar şeklinde bir akış izlenir. Bu da kanonun sadece hangi metinleri içerdiğiyle değil, bu metinleri hangi sırayla yan yana getirdiğiyle de ilgili bir tercih olduğunu gösterir.

Sözlü Tora: Mişna

Yahudi geleneğinde yazılı metnin yanında **Sözlü Tora** bulunur. Buna göre yazılı yasalarla birlikte sözlü açıklamalar da Sina'da Musa'ya verilmiş ve kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılmıştır. Sözlü Tora, yazılı metnin nasıl uygulanacağını, belirsiz veya kısa geçen noktaların nasıl anlaşılacağını, pratiğe nasıl döküleceğini açıklar.

İkinci Tapınağın yıkılması, sürgünler, siyasi baskılar ve toplumsal dağılma sonucunda bu sözlü geleneğin kaybolma riski ciddi biçimde artınca, **Rabbi Yehuda HaNasi** yaklaşık 200 CE civarında sözlü öğretinin büyük bölümünü derleyerek yazıya geçirdi. Ortaya çıkan metne **Mişna** adı verildi. Mişna, kelime anlamı itibarıyla "tekrar" ve "öğreti" çağrışımı taşır. Yemek duasından tarım yasalarına, medeni hukuktan ritüel saflığa kadar geniş bir alanı kapsar.

Mişna altı ana bölüme ayrılır:

- **Zeraim** Tarım yasaları, toprak ürünleri ve dualar

- **Moed** Bayramlar ve Şabat ile ilgili düzenlemeler
- **Naşim** Evlilik, boşanma, adaklar ve aile hukuku
- **Nezikin** Hukuk, ceza, ticaret ve toplumsal zararlar
- **Kodaşim** Kurbanlar ve Tapınak hizmeti
- **Taharot** Ritüel saflık ve kirlilik kuralları

Her bölüm kendi içinde traktatlara ayrılır ve toplam traktat sayısı 63'tür. Mişna İbranicesi, Kutsal Kitap İbranicesine göre daha sade, daha konuşma diline yakın bir yapı gösterir. Aramice etkileri belirgindir. Bu dil değişimi bile, geleneğin zamana ve günlük hayata nasıl uyumlandığını gösteren sessiz ama güçlü bir işarettir.

Mişna'nın en bilinen traktatlarından biri **Pirke Avott**ur. Etik öğretiler içerdiği için yalnızca dinî eğitim alanlara değil, geniş bir okur kitlesine hitap eder. "Dünya üç şey üzerine durur Tora, ibadet ve iyilik işleri" gibi ifadeler bu metindendir. Türkiye'de Sevivon platformunda Pirke Avot, Türkçe çeviri ve açıklamalarla birlikte sunuluyor ve Mişna literatürüne giriş için erişilebilir bir kapı açıyor.

Talmud: Yorum Geleneğinin Zirvesi

Mişna'nın yazıya geçirilmesi, geleneğin tamamlanması değil, yeni bir tartışma döneminin başlangıcı anlamına gelir. Babil ve İsrail'deki rabinik akademiler yüzyıllar boyunca Mişna üzerine tartışmalar yürüttü. Bu tartışmalar **Gemara** olarak adlandırıldı. Mişna ve Gemara birlikte **Talmudu** oluşturur.

İki Talmud vardır:

- **Talmud Yerusalmi** yaklaşık 400 CE civarında, İsrail topraklarındaki rabinik okullarda tamamlanmıştır. Daha kısa, kimi yerlerde daha kesik ve dolaylı bir anlatı sunar.
- **Talmud Bavli** 500 ile 600 CE arasında Babil'de derlenmiştir. Daha kapsamlı ve sistematik yapıdadır. Günümüzde "Talmud" denildiğinde çoğu zaman Bavli kastedilir.

Fotoğraf: Münih Dijitalizasyon Merkezi, Talmud

Talmud'un dili ağırlıklı olarak **Aramice**dir. Bu dil, uzun bir dönem boyunca Ortadoğu'nun ortak dili olmuştur. Bugün Talmud çalışmak isteyen biri için Aramice bilgisi neredeyse vazgeçilmez bir araçtır. Lund'da Aramice dersleri alırken Talmud'daki kısa diyalogların ve kelime oyunlarının ancak bu dil üzerinden tam anlamıyla açılabilirdiğini görmek, metne bakışımı tamamen değiştirdi.

Bir Talmud sayfası merkezde Mişna metnini, çevresinde Gemara'yı ve kenarlarda **Raşi** ile **Tosafot**un yorumlarını taşır. Bu düzen, yüzyıllar boyunca devam eden bir konuşmanın tek bir sayfada buluşması gibidir. Kenardaki küçük harfli bir cümle, bazen ana tartışmanın yönünü değiştirir. Okur, sayfanın neresine bakacağını, kiminle "sohbet etmek" istediğini seçerken metnin içinde bir rota çizer.

Talmud geleneğinin bir diğer önemli bileşeni **Tosefta**dır. Bu metin Mişna'ya ek nitelikte öğretiler içerir ve Talmud tartışmalarında sıkça referans gösterilir. Kimi zaman Mişna'daki bir hükmü açıklar, kimi zaman farklı bir görüş aktarır, kimi zaman da eksik kalmış görünen bir alanı doldurur.

Çalışma yöntemi de kendine özgüdür. **Havruta**, iki kişinin aynı metni birlikte tartışarak öğrenmesi anlamına gelir. Okuma, soru sorma, karşılıklı itiraz, tekrar okuma ve yeniden kurma üzerine kurulu bu yöntem, yeşivaların temelidir. Sabahtan akşama kadar süren Talmud çalışmaları, aslında metnin etrafında kurulan yoğun bir sosyal ve zihinsel alan oluşturur.

Bu geleneğe erişim tarih boyunca sınırlıydı. **Kadınların Talmud çalışması** uzun süre desteklenmedi, kimi zaman açık biçimde engellendi. Bazı geleneksel yorumlarda Tora öğretmenin kız çocukları için uygun olmadığı, hatta zararlı olabileceği savunuldu. Bu nedenle yüzyıllar boyunca Talmud yeşivaları neredeyse sadece erkeklere açıktı. Yirminci yüzyılda kadınlar için eğitim programlarının açılması ve kadın Talmud öğretmenlerinin ortaya çıkması, çok eski bir sessizliğin kırılması anlamına geliyor. İsveç'te Paideia'da Talmud dersini kadın bir hahamdan almak, benim açımdan bu tarihsel dönüşümün somut ve gündelik bir örneği oldu.

Midraş: Hikaye Yoluyla Yorum

Mişna ve Talmud yasaları tartışırken, başka bir rabinik literatür türü metinleri hikaye, benzetme ve yaratıcı okumalar üzerinden ele alır. Bu türün adı **Midraş**tır. Kelime kökü olan **daraş**, "aramak, sorgulamak, incelemek" anlamına gelir. Midraş, Kutsal Kitap metinlerini yakından inceleyerek açıklar, kısa geçen yerleri genişletir, metnin sorduğu ama cevaplamadığı sorulara cevap arar.

Genel olarak iki ana midraş kategorisinden söz edilir:

- **Midraş Halacha** yasalarla ilgili yorumlardır. Tora'daki hukuksal pasajları açıklar, uygulamaya nasıl geçeceğini gösterir. Örneğin "göze göz" ifadesi gerçekten fiziksel misillemeyi mi gerektirir, yoksa parasal tazminat mı ima eder, bu tür sorular Midraş Halacha metinlerinde ele alınır.

- **Midraş Aggada** anlatı, ahlaki öğreti ve hikaye içeren yorumlardır. Kutsal Kitap'taki kısa anlatıları genişletir, karakterlerin iç dünyasını hayal eder, eksik detayları doldurur. Örneğin Tora'da İbrahim'in putları kırdığını anlatan hikaye yoktur, bu anlatı Midraş Aggada geleneğinden gelir.

Midraş metinleri genellikle Tora'nın yapısını takip eder. En bilinen derlemeler arasında **Bereşit Rabba**, **Şemot Rabba**, **Mekhilta**, **Sifra** ve **Sifre** sayılabilir. Bu metinler, Tora'nın cümlelerini adım adım takip ederek birçok farklı katmanda yorum üretir.

Pesah Agadası, midraş geleneğinin liturgik kullanımının en bilinen örneklerinden biridir. Pesah gecesi ailelerin ve cemaatlerin okuduğu Agada, Mısır'dan çıkış hikayesini anlatır. Sadece Tora metnini değil, yüzyıllar boyunca eklenmiş midraşları, soruları, şarkıları ve yorumları da içerir. Sevivon.com'da erişilebilen Agada, bu geleneğin Türkiye Yahudi cemaatindeki kullanımını yansıtır. Aynı metni her yıl yeniden okumak, aslında her yıl yeniden yorumlamak anlamına gelir.

Halacha Kültürü

Talmud'un tamamlanmasından sonra Yahudi hukuku donmuş bir alan haline gelmedi. Yeni toplumsal durumlar, teknolojik gelişmeler, coğrafi dağılma ve değişen yaşam biçimleri yeni sorular doğurdu. Bu sorulara cevap arayan literatür **halacha** adını alır. İbranice "yürüyüş yolu" anlamına gelen bu kavram, Yahudi yaşamını düzenleyen kurallar bütünü ve aynı zamanda bu kuralların oluştuğu süreçtir.

Halacha literatürünün temel biçimlerinden biri **responsa** geleneğidir. İbranice **şeelet u tşuvot**, yani "sorular ve cevaplar" olarak adlandırılan bu metinler, bir kişinin bir rabbiye sorduğu soruya verilen yanıtları içerir. Örneğin "Şabat'ta elektrik düğmesine basmak yasak mıdır", "Yeni bir tıbbi uygulama halachik açıdan nasıl değerlendirilmelidir" gibi sorular sorulur. Rabbi, Tora, Talmud ve önceki otoritelerin yazdıklarına dayanarak cevap verir. Bu cevap yazılı hale gelir ve zamanla bir içtihat oluşturur. Yüzyıllar boyunca binlerce responsa birikmiş, her biri belli bir dönemin dünyasını ve sorunlarını yansıtmıştır.

Halacha literatürünün en sistematik derlemelerinden biri **Shulhan Arukhtur**. **Rabbi Yosef Karo** tarafından on altıncı yüzyılda Safed'de yazılan bu metin dört ana bölümden oluşur:

- **Orah Hayyim** günlük ibadetler, Şabat ve bayramlar
- **Yoreh De'ah** koşer yiyecekler, yas, hayırseverlik ve bazı ritüel kurallar
- **Even HaEzer** evlilik, boşanma ve aile hukuku
- **Hoshen Mişpat** ticari hukuk, zarar ziyan, mahkeme ve adalet konuları

Fotoğraf: Jewish Müze Arşivi, Halacha

Shulhan Arukh başlangıçta Sefarad geleneğini yansıtıyordu. Orta ve Doğu Avrupa cemaatleri için **Rabbi Moshe Isserles** metne notlar ekledi. Böylece Shulhan Arukh hem Sefarad hem Aşkenaz cemaatleri için ortak bir referans haline geldi.

Sevivon.com'daki **El Gid**, bu geleneğin pratik bir uygulaması olarak görülebilir. "Bir Musevi'nin doğumundan ölümüne hareket ve yaşam tarzını düzenleyen kurallar" başlığı altında günlük yaşamda ne yapılır, nasıl yapılır sorularına cevaplar verir. Bu tür kitaplar, halachanın teorik tartışmalarını günlük dilde ve uygulanabilir biçimde özetler. **Emet Le Yaakov** ise "Tora ve Musevilik üzerine merak edilen bir çok konuya yol gösterici bir kitap" olarak tanımlanır. Bu modern danışma kitapları, sorulara kısa ve doğrudan cevaplar sunar.

Halacha literatürü bugün de canlıdır. Yapay zeka kullanımından organ nakline, tıbbi cihazlardan çevrim içi ibadete kadar pek çok yeni konuda rabbiler responsa yazmaya devam ediyor. Yeni sorular için eski metinlere dönmek, geleneğin temel refleksi olarak varlığını sürdürüyor.

Zohar ve Kabalistik Metinler

On üçüncü yüzyılda İspanya'da ortaya çıkan **Zohar**, Yahudi mistisizminin temel metinlerinden biridir. Aramice kaleme alınmış, Tora'nın mistik yorumlarını içeren bir derlemedir. Geleneksel anlatı Zohar'ı ikinci yüzyılda yaşamış olan **Rabbi Şimon bar Yohai**ye atfeder. Modern akademik çalışmalar ise metnin büyük olasılıkla on üçüncü yüzyılda **Moshe de Leon** tarafından derlendiğini, daha sonra da genişlediğini gösteriyor.

Zohar, Tora'yı sembolik bir dil olarak okur. Harfler, kelimeler, sayılar, hatta boşluklar bile gizli anlamlar taşır. **Sefirot** sistemi, Tanrı'nın dünyayla ilişkisini, yaratılışın aşamalarını ve insanın bu yapı içindeki yerini anlatmak için kullanılan bir şemadır. Zohar, düz anlamdan çok, çağrışım ve meditasyon üzerinden okunan bir metindir.

Kabalistik metinler tarihsel olarak sınırlı erişime sahipti. Genç yaşta ve yeterli Tora ve Talmud altyapısı olmadan bu metinleri okumak, gelenek içinde sakıncalı görülürdü. On sekizinci yüzyılda ortaya çıkan **Hasidizm** hareketi, Zohar'ı ve kabalistik dili daha geniş kitlelere açtı, ancak yine de dikkatli ve rehber eşliğinde çalışılması tavsiye edildi.

Bugün Kabala hem dinî çevrelerde hem de popüler kültürde farklı biçimlerde karşımıza çıkıyor. Zohar'ın eleştirel edisyonları, akademik çevirileri ve çevrimiçi versiyonları var. Kimi okur Zohar'ı mistik bir rehber olarak, kimi okur tarihsel bir kaynak olarak, kimi de edebi bir metin olarak ele alıyor. Farklı okuma biçimleri bir arada varlığını sürdürüyor.

Liturgik Metinler: Siddur

Siddur, Yahudi dua kitabıdır. İbranice "düzenleme" anlamına gelir. Duanın hangi sırayla ve hangi kelimelerle yapılacağını gösteren bir rehber kitap gibidir. Tek bir siddur yoktur. Tarih boyunca farklı coğrafyalarda, farklı geleneklerde farklı siddurim gelişmiştir.

Temel dualar ortaktır. **Şema** inanç beyanı, **Amida** ayakta okunan ve günün farklı zamanlarında tekrarlanan merkezi dua, çeşitli bereket duaları bu ortak çekirdeği oluşturur. Ancak sıralama, eklenen ilahiler, bazı pasajların uzun veya kısa versiyonları, kullanılan melodi ve bazı kelimelerdeki küçük farklar geleneklere göre değişir.

Bugün ana **nusah** farklılıkları şöyle özetlenebilir:

- **Nusah Aşkenaz** Orta ve Doğu Avrupa Yahudileri
- **Nusah Sefarad** İspanya kökenli Yahudiler ve onların etkisi altındaki cemaatler
- **Nusah Edot HaMizrah** Ortadoğu ve Kuzey Afrika cemaatleri
- **Nusah Teiman** Yemen Yahudileri

Kabala etkisiyle ortaya çıkan **Nusah Ari** de belirli çevrelerde kullanılır.

Sevivon.com'daki **Siddur**, Türkiye Sefarad cemaatinin geleneğini yansıtır. İbranice metinler, fonetik okunuşları ve Türkçe çevirileri bir arada sunar. Sabah, öğlen, akşam duaları, Şabat ve bayram duaları bu siddur içinde yer alır. Bu yapı, İbranice bilmeyen ya da sınırlı bilen cemaat üyelerine ibadete katılma imkanı verir.

Siddur sadece bireysel dua için değil, cemaat ibadetinde de ortak referanstır. Sinagogda hazan bazı bölümleri yüksek sesle okur, cemaat bazı kısımları sessiz, bazılarını birlikte okur. Siddur, liturjik yaşamın ana omurgalarından biridir. Roş HaŞana ve Yom Kippur gibi yüksek bayramlar için kullanılan **Mahzor** ise, uzun ilahiler ve özel metinler içeren ayrı bir dua kitabı türüdür.

Modern Dönem ve Dijital Kaynaklar

Matbaanın icadı, Yahudi metinlerine erişimde büyük bir değişimi beraberinde getirdi. İlk basılı İbranice kitap on beşinci yüzyılda İtalya'da çıktı. On altıncı yüzyılda Talmud baskıları yaygınlaştı. El yazması bir cildi çoğaltmak için aylar gerekirken, matbaa metinlerin yüzlerce kopyasını üretmeyi mümkün kıldı. Yine de fiziksel erişim sınırlıydı. Büyük kütüphanelere, belirli şehirlerdeki kitapçılara gitmek gerekiyordu.

Asıl büyük dönüşüm dijital çağda yaşıyor. **Sefaria.org**, Yahudi metnlerinin en kapsamlı ücretsiz dijital arşivlerinden biri. Tora ve Tanah metinleri birden fazla çeviriyle birlikte sunuluyor. Mişna, Talmud Bavli ve Yerusalmi, çeşitli midraş derlemeleri, halacha literatürü, Zohar, modern yorumlar ve makaleler aynı platformda yer alıyor. Bir Talmud pasajına baktığınızda, kenarda otomatik olarak açılan bağlantılarla ilgili Mişna'ya, Tora ayetine, midraşa ya da modern bir yazıya tek tıkla ulaşabiliyorsunuz. Metin, sabit bir sayfa olmaktan çıkıp bir ağ gibi çalışıyor.

Türkiye bağlamında **Sevivon.com** kütüphanesi ayrı bir önem taşıyor. PDF formatında ücretsiz indirilebilen kaynaklar arasında:

- Tora beş kitap, İbranice, fonetik, Türkçe çeviri ve yorumlarla
- Siddur günlük ve Şabat duaları
- Agada Pesah gecesi metni
- Megillat Ester Purim için
- Pirke Avot Mişna'dan etik öğretiler
- El Gid günlük halacha rehberi
- Emet Le Yaakov soru cevap tarzı metinler
- Çocuklar için bayramları anlatan kitaplar

Bu kaynaklar sayesinde Türkçe konuşan bir Yahudi, sinagoga gidemediği ya da fiziksel bir kitap bulamadığı durumlarda bile temel metinlere evinden erişebiliyor. Aynı zamanda Yahudi olmayan ama bu alana ilgi duyan okuyucular için de öğrenme imkanı açılıyor.

Üç Farklı Çalışma Ortamı

Yahudi metinleri bugün en az üç temel bağlamda çalışılıyor ve her birinin amacı, dili ve pratiği farklı.

Akademik ortamda üniversiteler metinleri tarihsel eleştiri yöntemleriyle inceliyor. “Bu metin ne zaman yazıldı, hangi bağlamda üretildi, hangi kaynaklara dili ve içeriğiyle borçlu, hangi el yazmalarında ne tür farklılıklar var” gibi sorular soruluyor. Talmud antik bir hukuk ve tartışma metni, Zohar ortaçağ mistik literatürü, midraş yorum yöntemi olarak ele alınıyor. Din mensubiyeti bir ön şart değil, araştırma yöntemleri ve bilimsel sorgulama ortak zemin.

Fotoğraf: Taylor Flowe

Yeşivalar geleneksel Yahudi din okulları. Burada metinler Tanrı'nın sözü ve iradesiyle bağlantılı, kutsal bir rehber olarak çalışılıyor. Talmud, Tanrı'nın iradesini pratik hayata taşımak için; halacha günlük yaşamı düzenlemek için öğreniliyor. Havruta sistemi, ikili tartışarak çalışma, yeşivaların temel yöntemi. Geleneksel yeşivalar tarihsel olarak erkeklere açıktı. Yirminci yüzyıldan itibaren kadınlar için de yeşivalar ve bet midraşlar açılmaya başladı. Bu alan hâlâ dönüşüm halinde.

Sinagogda metinler liturjik bir bağlamda yaşatılıyor. Şabat sabahı Tora okuması, haftanın paraşası, Haftara okuması, bayramlarda Megillot'un sesli okunması, günlük dualar, kaddişler. Buradaki amaç metni akademik biçimde çözümlemek değil, ibadet ve kolektif hafızayı canlı tutmak. Tora tomarının açılması, metnin okunması, cemaatin ayağa kalkması ve yanıt vermesi, metni yaşayan bir ritüelin parçası haline getiriyor.

Bu üç ortamın yanında, evlerde yapılan küçük çalışma grupları, çevrim içi dersler, yaz kamplarında gençlerle yapılan metin okumaları gibi daha esnek alanlar da var. Benim kendi yolculuğum da bu üç alan arasında gidip gelen hibrit bir yol. Lund'daki akademik derslerde Talmud'un tarihini ve yapısını konuşurken, Paideia'da sınıf arkadaşlarımla bet midraş ortamında metin tartışmak, ardından sinagogda aynı metinden alınmış kısa bir pasajı dua sırasında duymak, aynı metnin üç farklı yüzüyle karşılaşmak anlamına geliyor.

Sonuç

Yahudi geleneğinde kitaplar donmuş, cam vitrine kapatılmış metinler değildir. Her nesil onları yeniden okur, yeniden sorar, yeniden tartışır. Tora'dan Talmud'a, midraşlardan responsa literatürüne, halacha kitaplarından kabalistik yorumlara kadar her metin bir öncekiyle konuşur, ondan ilham alır, kimi zaman ona itiraz eder. Bu konuşma bugün de devam ediyor.

Bugünün dünyasında bir kişi, Lund'da bir üniversite sınıfında Aramice Talmud okuyabilir, İstanbul'da bir sinagogda Şabat sabahı Tora'yı dinleyebilir, evinde Sevivon.com'dan Agada indirebilir, Sefaria'da Zohar'ı aratabilir. Erişim hiç bu kadar kolay olmamıştı. Fakat her erişim

biçiminin kendine özgü bir amacı var. Akademik okuma daha çok soru açar. Yeşiva çalışması yaşamı ve pratikleri şekillendirir. Sinagog okuması cemaati bir araya getirir, kuşaklar arasında köprü kurar. Hepsi meşrudur, hepsi kendi bağlamında gereklidir.

Yahudi geleneğinin gücü, metinlerin değişmezliğinde değil, onlarla kurulan ilişki biçimlerinin çeşitliliğinde yatar. Kitaplar sadece kelime dizileri değil, bir dünya görüşü, bir yaşam tarzı ve ortak bir hafızadır. Bu hafıza her yeni okuyucuyla, her yeni okuma biçimiyle birlikte yeniden canlanır. Am HaSefer ifadesinin içi tam da bu nedenle hâlâ doludur. Kitap üzerinden kurulan bu ilişki, geçmişini sadece hatırlamak için değil, bugün düşünmek ve yarını kurmak için de bir zemin sunar.

Açık Kitap

6. Bölüm: Dini ve Kültürel Ritüeller

Yazar: **Ceki Hazan** | Görsel Tasarım: **Mina Yancı İbiş**

(‘Un Libro Avierto’ – ‘Açık Kitap’ Projesi, 2025)

Bu içerik, Hrant Dink Vakfı Azınlık Hakları Akademisi Hibe Programı kapsamında Avrupa Birliği desteğiyle hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu SEHAK adına proje ekibine aittir ve Avrupa Birliği’nin veya Hrant Dink Vakfı’nın görüşlerini yansıtmamaktadır.

Giriş: Ritüellerin Dünyası

Yahudi yaşamını anlamanın en temel yollarından biri ritüellere bakmaktır. Çünkü ritüeller, bu geleneğin hem dinî temelini hem de günlük hayattaki somut karşılığını oluşturur. Bir dua, bir bayram hazırlığı, haftalık Şabat düzeni, bir doğum ya da evlilik töreni... Hepsi belirli bir çerçeve içinde tekrarlanan, hem bireyin hem topluluğun hayatına yön veren uygulamalardır. Bu uygulamalar yalnızca “ne yapıldığını” değil, “neden yapıldığını” ve bir topluluğun kendini nasıl hatırladığını da gösterir.

Yahudi ritüelleri binlerce yıl boyunca farklı coğrafyalarda, farklı dillerin ve kültürlerin içinde gelişti. Antik İsrail'deki Tapınak dönemi ritüelleri, sürgün sonrası Babil'de dönüşüme uğradı. Rabbinik dönemde sinagog merkezli bir ibadet yapısı oluştu. Orta Çağ'da Aşkenaz ve Sefarad gelenekleri belirginleşti. Modern dönemde ise göç ve değişen toplum yapıları ritüelleri yeniden yorumladı. Bu nedenle bugün dünyanın herhangi bir yerindeki Yahudi topluluğunda tanınan ritüeller ortak bir çekirdeğe sahip olsa da ayrıntılar yaşanan yere göre farklılaşabilir. Bir bayramın hazırlığı, bir melodinin tonu, sofraya konan yemek ya da evde kullanılan semboller, ritüelin kültürle nasıl iç içe geçtiğini gösterir. Ritüel böylece hem sabit bir gelenek hem de zamanla değişebilen bir yaşam deneyimi haline gelir.

Ritüellerin kaynakları da çeşitlidir. Bazıları doğrudan Tora'da yer alır: Şabat'ı tutmak, Pesah'ta hamursuz ekmek yemek, Yom Kipur'da oruç tutmak gibi. Bazıları rabbinik literatürde (Mişna, Talmud, Midraş) yorumlanarak şekillenmiştir: tefilin nasıl sarılacağı, hangi duaların ne zaman okunacağı, Hanuka mumlarının yakılış sırası gibi. Bazıları ise toplulukların tarih içinde geliştirdiği geleneklerden beslenir: Purim kutlamaları, bazı yerel yas günleri, belirli kültürel pratikler gibi. Bu çok katmanlı yapı, ritüellerin hem dini otorite hem de toplumsal bellek tarafından şekillendiğini gösterir.

Fotoğraf: Kateryna Hliznitsova

Ritüeller aynı zamanda zamanı düzenler. Yahudi takvimi ay-güneş sistemine dayalıdır ve günlük, haftalık, aylık ve yıllık döngülerle ritüelleri çerçeveler. Gün sabah duasıyla başlar, akşam duasıyla kapanır. Hafta Şabat'a doğru ilerler. Aylar Roş Hodeş (ay başı) ile işaretlenir. Yıl ise Tişri ayında başlar ve bayramlar, oruç günleri, hatırlama anlarıyla ritmik bir yapı kazanır. Bu

döngüsel yapı ritüelleri yalnızca tekrarlanan eylemler olmaktan çıkarır; onları yaşamın ritmini oluşturan bir çerçeveye dönüştürür.

Ritüellerin bir diğer alanı yaşam döngüsüdür. Doğum, ergenliğe geçiş, evlilik, yas gibi dönüm noktaları ritüeller aracılığıyla anlamlandırılır. Bu törenler yalnızca bireyin hayatındaki önemli bir anı işaretlemeyi; aynı zamanda kişinin topluluk içindeki yerini tanımlar, ona yeni roller kazandırır.

Ritüellerin önemli bir bölümü evde yaşanır: Şabat mumları, mezusa, seder sofrası, günlük dualar, koşer mutfak düzeni... Ev bu anlamda ritüelin doğal mekânıdır. Aileler burada geleneği aktarır, çocuklar ritüelleri gözlemleyerek öğrenir. Diğer ritüeller ise sinagogda ve toplulukla birlikte gerçekleşir: Tora okuma, bayram ibadetleri, cenaze törenleri, minyan gerektiren dualar... Sinagog ritüelleri daha formel bir yapı sunar ve din görevlilerinin (rabbi, hazan, gabbay) rehberliğinde gerçekleşir. Ev ve sinagog arasında ritüeller yaşamın her alanına yayılır ve günlük hayata kendiliğinden karışır.

Türkiye'deki ritüel dünyası da bu geniş tarihin bir parçasıdır. İstanbul ve İzmir'de yüzyıllardır süren cemaat yaşamı, Sefarad geleneğinin ana hatlarını korurken, Osmanlı ve Türkiye kültürlerinin etkisiyle kendine özgü bir ritüel dokusu oluşturmıştır. Djudezmo melodileri, Sefarad dua geleneği, belirli bayram yemekleri, Türkçe ve Djudezmo'nun birlikte kullanıldığı aile içi ifadeler bu mirasın parçalarıdır. Şabat sofrasının düzeni, sinagoglardaki melodiler ve bayram sabahlarının atmosferi hem evrensel Yahudi ritüellerini hem de yerel renkleri bir arada taşır.

Bu bölümde ritüellerin her ayrıntısını tek tek anlatmak yerine, ritüellerin nasıl bir çerçeve oluşturduğunu tanıtacağım. Zamanla, mekânla, günlük pratiklerle ve topluluk yaşamıyla ilişkilerini ele alacağım. Ritüellerin hangi kaynaklardan geldiğini, nasıl uygulandığını, hangi nesnelerle somutlaştığını ve topluluk içinde nasıl aktarıldığını inceleyeceğim. Ardından bu ritüelleri daha yakından tanımak isteyenler için yararlanılabilecek temel kaynaklara yer vereceğim. Böylece ritüellerin neden Yahudi kimliğinin merkezinde yer aldığını anlamak için sağlam bir başlangıç noktası oluşacak.

Bu Ritüelleri Nereden Öğrenebiliriz?

Yahudi ritüelleriyle ilgilenen bir okurun aklına genellikle şu soru gelir: Nereden başlamalıyım? Bu soru özellikle Türkiye'de yaşayanlar için önemlidir. Sözlü aktarımın güçlü olduğu küçük cemaatlerde yaşıyoruz ve yazılı kaynaklar da eşit dağılmıyor. İbranice ve İngilizce bilenler için dünya kadar kaynak varken, Türkçe doğrudan ritüel anlatan kaynakların sayısı daha azdır. Yine de son yirmi otuz yılda hem cemaat içi girişimler hem de akademik ve kültürel çalışmalar sayesinde bu alanda önemli bir birikim oluşmuştur.

Bu bölümde ritüellere dair içerikleri tek tek özetlemek yerine, merak eden bir okurun hangi tür kaynaklardan yola çıkabileceğini göstermek istiyorum. Önce Türkiye'deki dijital ve basılı Türkçe kaynaklara bakacağım. Ardından dünya genelinde ritüelleri anlamaya yardımcı olan

bazı internet sitelerinden ve akademik çalışmalardan kısaca söz edeceğim. Ama anlatıya geçmeden önce şunu da not etmek önemli: Yahudi ritüelleri çoğu kişi için önce evde, sinagogda, aile sofralarında öğrenilen şeylerdir. Kitaplar ve siteler bu deneyimi tamamlar, yerini almaz.

Fotoğraf: Kateryna Hlznitsova

Türkiye'deki Türkçe İnternet Siteleri

Türkiye'de ritüelleri Türkçe takip etmek için en sistemli adres, Türkiye Hahambaşılığı Eğitim Komisyonu tarafından hazırlanan **Sevion** sitesidir. Sevion'da haftalık Tora okumalarının (peraşa) özetleri, günlük ve Şabat duaları, bayram rehberleri, yaşam döngüsü törenleri ve Yahudi evinin temel pratikleri hakkında kısa ve anlaşılır metinler yer alır. Site içinde pek göze çarpmayan, ama ritüelleri çalışmak için çok değerli bir "Kütüphane" bölümü de vardır. Buradan *Bayramlar Kitabım*, Pesah için *Agada* (Haggadah – Pesah gecesi okunan metin), *El Gid* (dua ve ilahiler kitabı), *Sidur* (Siddur – günlük dua kitabı), *Megilat Ester* (Megillat Esther – Purim'de okunan tomar), *Pirke Avot* (Pirkei Avot – Babaların Özdeyişleri) ve Türkçe açıklamalı Tora ciltleri gibi PDF'lere ücretsiz ulaşmak mümkündür. Ritüelleri hem anlamak hem de pratik olarak uygulamak isteyenler için en temel adrestir bu.

Türkiye Yahudi Toplumu'nun resmi sitesinde daha çok kurumların tanıtımı, cemaat haberleri ve tarihsel bilgiler bulunur. Yine de burada yer alan sinagoglar, vakıflar, okullar ve resmi kurumlar hakkındaki bilgiler, ritüellerin hangi kurumsal yapı içinde yaşandığını anlamak açısından faydalıdır.

Ritüellerin somut nesnelerini ve tarihsel bağlamını görmek için **500. Yıl Vakfı Türk Musevileri Müzesi'nin** sitesi önemli bir kaynaktır. Müzede sergilenen Tora taçları, gümüş objeler, ev içi ritüel eşyaları ve fotoğraflar, Şabat, bayramlar ve yaşam döngüsü törenlerinin hem dini hem kültürel yönünü gözle görünür kılar. Sitenin dijital sergileri ve internetten ulaşılabilir materyalleri, ritüelin sadece kurallar bütünü değil aynı zamanda hafıza ve estetikle ilgili bir alan olduğunu hatırlatır.

Yerel toplulukların bugünkü ritüel hayatına bakmak için cemaat siteleri de işe yarar. İstanbul ve çevresinde yoğunlaşan etkinlikler için **Şalom Gazetesi'nin** hem basılı hem internet

versiyonundaki içerikleri, bayram yazıları, röportajlar ve topluluk haberleri üzerinden ritüellerin nasıl yaşandığına dair güncel örnekler sunar. Benzer şekilde **Avlaremoz**, ağırlıklı olarak tarih, bellek, antisemitizm ve azınlık hakları üzerine odaklanan, zaman zaman ritüeller ve bayram deneyimleri hakkında da yazılar yayınlayan bağımsız bir dijital platformdur.

İzmir özelinde ise **İzmir Yahudi Cemaati Vakfı'nın** sitesi, sinagoglar, kültürel etkinlikler ve yerel projeler hakkında bilgiler içerir. Bu tür siteler ritüellerin "nasıl yapılacağını" adım adım anlatmaktan çok, o ritüellerin bugün hangi kurumlar ve hangi yerler etrafında yaşandığını gösterir.

Türkiye'de Basılı Türkçe Kitaplar

Türkçe basılı kaynaklar arasında, hem ritüelleri doğrudan anlatan hem de onları daha geniş bir tarih ve kültür bağlamına yerleştiren eserler bulunur. **Gözlem Yayınları**, Türkiye'de Yahudilik üzerine en geniş kitap kataloglarından birine sahiptir. Dua kitapları, bayram ve yaşam döngüsü rehberleri, cemaat tarihleri ve hatıratlar bu katalogun önemli parçalarıdır. **Yusuf Besalel'in** çok ciltli *Yahudilik Ansiklopedisi*, ritüellere, bayramlara, kurumlara ve temel kavramlara dair yüzlerce madde içeren kapsamlı bir başvuru eseri olarak öne çıkar. Bir konuyu hızlıca anlamak ya da temel bilgiye ulaşmak isteyenler için çok işlevseldir.

Libra Kitap daha çok azınlıklar, Türkiye'deki Yahudi toplulukları, göç ve bellek çalışmalarına odaklanan akademik ve belgesel nitelikte yayınlar üretir. Bu yayınlar, ritüellerin arkasındaki tarihsel bağlamı, cemaatlerin mekânsal ve toplumsal dönüşümlerini ve kültürel kimlik tartışmalarını anlamak açısından önemlidir. Ayrıca Yahudilikle ilgili Türkçe kitap, tez ve makaleleri derleyen bibliyografik çalışmalar da yine Libra katalogu içinde yer alır ve bu alanda sistemli okuma yapmak isteyenler için yol gösterici bir çerçeve sunar.

Bu iki yayınevinin yanı sıra, Türkiye'de dinler tarihi, ilahiyat ve kültürel çalışmalar alanında üretilen makaleler de ritüel konusu ile kesişir. Özellikle Yahudi dualarında Kudüs ve mekân algısı gibi temaları ele alan akademik çalışmalar, ritüellerin teoloji ile ilişkisini anlamak için bir arka plan sağlar.

Dünya Genelindeki İnternet Siteleri

İngilizce bilenler için dünya genelinde çok zengin bir dijital kaynak vardır. Bu siteler çoğu zaman temel kavramları, bayramları ve ritüel nesnelerini adım adım açıkladıkları için başlangıç düzeyinde de, daha ileri okuma yapmak isteyenler için de faydalıdır.

MyJewishLearning (Yahudi Öğrenimi), Yahudi bayramları, yaşam döngüsü törenleri, ritüel nesneler ve temel inanç konularını hem ansiklopedi maddesi gibi hem de rehber yazılar aracılığıyla anlatan bir sitedir. Bayram türleri, oruç günleri ve takvim yapısı gibi konulara dair kısa ama sistemli girişler sunar. Bir bayramı ya da töreni ilk kez duyanlar için çok iyi bir başlangıç noktasıdır.

Sefaria, İbranice ve İngilizce metinlerle çalışanlar için vazgeçilmez bir kütüphane gibidir. Tora, Mişna (Mishnah – sözlü Tora'nın yazıya geçirilmiş hali), Talmud, midraşlar (Midrash – kutsal metinlerin yorumu), dua kitapları ve klasik yorumlar ücretsiz olarak internetten okunabilir. Ritüellerin kaynak metinlerde nasıl temellendirildiğini görmek, farklı dönemlerde hangi yorumların ortaya çıktığını izlemek isteyenler için büyük bir imkân sağlar. Akademik çalışma yapanlar ya da bir konuyu derinlemesine araştırmak isteyenler için çok değerlidir.

Chabad.org ise özellikle pratik uygulama rehberleri ile öne çıkar. Şabat mumlarının ne zaman yakılacağı, tefilin (tefillin – dua kayışları) nasıl sarılacağı, Pesah hazırlıkları, mikve (mikve – ritüel banyosu) kullanımı gibi pek çok konuda ayrıntılı ama anlaşılır anlatımlar sunar. Takvim, mum yakma saatleri ve bayram rehberleriyle ritüellerin günlük hayatla bağlantısını açık biçimde gösterir. "Ben bunu nasıl yaparım?" sorusuna cevap arayan birinin ilk durağı olabilir.

Ritualwell (Ritüel Kaynağı), klasik kaynakları temel alan yaratıcı tören metinleri, yeni dualar ve çağdaş deneyimlere yönelik ritüel önerileri yayınlayan bir platformdur. Hamilelik kaybı, cinsiyet geçişi, boşanma gibi geleneksel literatürde daha az yer bulan deneyimler için yeni ritüel dilleri geliştirmeye çalışır. Bu site daha çok yenilikçi ve deneysel ritüellere ilgi duyanlar için anlamlı bir duraktır.

Bu internet siteleri, Türkiye'deki deneyimi tamamlayan bir ikinci katman gibi düşünülebilir. Sevivon ve Türkçe basılı yayınlar günlük pratik için daha doğrudan rehberlik sunarken, dünya genelindeki siteler ritüellerin farklı yorumlarını, çeşitlenen uygulama biçimlerini ve çağdaş tartışmaları görmeye imkân tanır.

Akademik Kitaplar ve Müze Kaynakları

Ritüelleri yalnızca "nasıl yapılır" sorusuyla değil, aynı zamanda tarih, sosyoloji ve antropoloji açısından da merak edenler için İngilizce literatürde geniş bir alan vardır.

Routledge Handbook of Jewish Ritual and Practice (Yahudi Ritüel ve Pratiği El Kitabı), ritüelleri tarihsel gelişimi, teolojik arka planı ve güncel uygulamaları ile ele alan çok yazarlı bir derlemedir. Farklı mezheplerin ve coğrafyaların bakış açılarını bir araya getirerek ritüelin ne kadar dinamik bir alan olduğunu gösterir. Akademik bir metin olmasına rağmen erişilebilir bir dille yazılmıştır.

Routledge Handbook of Contemporary Jewish Cultures (Çağdaş Yahudi Kültürleri El Kitabı) ise, modern Yahudi dünyasında ritüel, medya, kimlik ve kültür ilişkisini tartışan daha geniş kapsamlı bir eserdir. Bu kitap doğrudan ritüel el kitabı olmasa da, bayramların ve törenlerin günümüz kültürel ortamında nasıl yeniden anlam kazandığını anlamak için önemli bir çerçeve sunar.

Bu tür derlemelerin yanı sıra, tek yazarlı çalışmalar, bölgesel etnografiler ve müze katalogları da ritüellerin tarihsel ve yerel yüzlerini incelemek için kullanılabilir. İsrail'deki **ANU Müzesi** (ANU – Museum of the Jewish People, eski adıyla Beit Hatfutsot – Diaspora Müzesi) gibi kurumların yayınları, dünya Yahudiliğinin farklı ritüel geleneklerini bir arada görmeye imkân

veren görsel ve metinsel malzemeler sunar. Müzenin dijital koleksiyonları da oldukça zengindir ve internetten erişilebilir.

Yahudi Takvimi ve Zamanın Ritmi

Yahudi ritüellerini anlamanın ilk adımı, zamanın nasıl düzenlendiğine bakmaktır. Ritüellerin büyük bölümü belirli günlere, haftalara ve aylara bağlıdır. Hangi dua ne zaman okunur, hangi bayram hangi mevsimde kutlanır, hangi tören hangi gün yapılır... Bunların hepsi Yahudi takviminin belirlediği bir ritmin parçasıdır. Bu takvim sadece günleri saymak için değil, yaşamı anlamlandırmak, geçmişî hatırlamak ve topluluğun ortak hafızasını canlı tutmak için kullanılır.

Bu takvim ve ritüel yapı bir günde oluşmadı. MS 70 yılında Kudüs'teki İkinci Tapınak Romalılar tarafından yıkıldı. Bu, Yahudi yaşamı için çok büyük bir kırılmaydı. Tapınak merkezli ibadet sistemi artık mümkün değildi: kurbanlar kesilemiyor, rahipler görevlerini yerine getiremiyordu. Bu dönemden sonra hahamlar Yahudi yaşamını nasıl sürdüreceklerini yeniden düşünmek zorunda kaldılar. Dua, sinagog, ev içi ritüeller ve takvim bu dönüşümün merkezine yerleşti. Tapınak'taki günlük kurbanların yerine günlük dualar kondu. Kudüs'te yapılan törenlerin yerine her yerde, her sinagogda tekrarlanabilecek ibadetler geliştirildi.

Bu süreç yüzyıllar sürdü ve farklı coğrafyalarda farklı biçimler aldı. Yahudiler Babil'de, İspanya'da, Polonya'da, Fas'ta, Osmanlı topraklarında... hep azınlık olarak yaşadılar. Bu gerçek ritüellerin şekillenmesinde de etkili oldu. Hahamlar tartıştılar, farklı yorumlar geliştirdiler, bazen anlaştılar bazen anlaşamadılar. Mişna, Talmud ve sonraki responsa literatürü bu tartışmaların izini taşır. Bir yandan "Tora'da böyle yazıyor" gibi kesinlik iddiaları vardır, diğer yandan "ama bu nasıl uygulanır?" sorusu sürekli yeniden sorulur.

Fotoğraf: Batia Kolton

Bugün kullanılan Yahudi takvimi **ay-güneş takvimi** olarak adlandırılır. Bu ne demektir? Batı dünyasında kullanılan Gregoryen takvim tamamen güneşe dayalıdır; yıl 365 gün sürer ve aylar bu yıla eşit olmayan şekilde bölünmüştür. İslam takvimi ise tamamen aya dayalıdır; aylar yeni ayın görülmesiyle başlar ve yıl yaklaşık 354 gün sürer, bu yüzden her yıl Ramazan farklı bir

mevsime denk gelir. Yahudi takvimi ise ikisini birleştirir: aylar yeni aya göre belirlenir (her ay yaklaşık 29–30 gün sürer), ama yıl güneş döngüsüne uyum sağlamak için düzeltilir. Bu düzeltme **artık ay** eklenerek yapılır. Her 19 yılda 7 kez, yıla 13. ay (Adar II) eklenir. Böylece bayramlar hep aynı mevsimde kutlanır: Pesah her zaman ilkbaharda, Sukkot her zaman sonbaharda gelir. Ama Gregoryen takvimde her yıl farklı tarihlere denk gelirler; rneğin Pesah bazen Mart'ta bazen Nisan'da olabilir.

Takvimin kendisi de zaman içinde değişti. Tapınak döneminde ay başı Kudüs'te gözleme dayalı olarak ilan ediliyordu ve bu haber diasporadaki topluluklara ulaştırılıyordu. Ama Tapınak yıkıldıktan ve Yahudiler dünyaya dağıldıktan sonra bu sistem işlemez hale geldi. 4. yüzyılda matematiksel bir hesaplama sistemi geliştirildi ve bu sistem bugün hâlâ kullanılıyor. Böylece her topluluk dünyanın neresinde olursa olsun aynı takvimi takip edebilir hale geldi.

Yahudi takviminde yıl **Tişri** ayında başlar. Bu dönem Roş Haşana (yeni yıl) ve Yom Kipur (kefaret günü) gibi güçlü ritüellerle açılır. Ancak Tora'da yılın ilk ayı **Nisan** olarak geçer, çünkü Mısır'dan çıkış bu ayda gerçekleşmiştir. Yani Yahudi takviminde hem dini hem kültürel olmak üzere iki farklı "yılbaşı" vardır. Tişri topluluk yaşamının, hesapların ve tarihsel hatırlamanın başlangıcıdır; Nisan ise kurtuluş ve yenilenme anlatısının merkezidir.

Takvimin ayları şunlardır (Tişri'den başlayarak): Tişri, Heşvan, Kislev, Tevet, şvat, Adar (artık yılda Adar I ve Adar II), Nisan, İyar, Sivan, Tamuz, Av, Elul. Her ayın kendine özgü bir karakteri vardır. Bazı aylar bayramlarla doludur (Tişri, Nisan), bazıları yas ve hatırlama günleriyle işaretlidir (Av), bazıları ise daha sakindi.

Günün Ritmi: Akşamdan Başlayan Zaman

Yahudi gününün kendisi de farklı bir mantıkla ilerler. Gregoryen takvimde gün gece yarısı başlar; Yahudi takviminde ise **gün akşam vakti başlar**. Tora'daki yaratılış anlatısında "Akşam oldu, sabah oldu, birinci gün" ifadesi bu anlayışın temelini oluşturur. Bu yüzden şabat Cuma akşamı güneş batarken başlar, Cumartesi akşamı güneş battıktan sonra biter. Bayramlar da aynı şekilde bir gün önceki akşam başlar.

Bu mantığa göre haftanın ilk günü Pazar değil, **Cumartesi akşamı** başlar. Havdala töreniyle şabat sona erdiğinde, aynı anda haftanın ilk günü de açılır. Yahudi takviminde günler isimleriyle değil sayılarla anılır: Yom Rishon (birinci gün – Pazar), Yom Sheni (ikinci gün – Pazartesi) ve böyle devam eder. Tek istisna şabat'tır; Cumartesi gününün özel bir adı vardır.

Günlük ritim  dua vakti etrafında şekillenir: sabah (şaharit), öğleden sonra (Minha) ve akşam (Arvit ya da Maariv). Bu dualar hem bireysel hem toplu ibadetin temelini oluşturur. Tapınak yıkıldıktan sonra bu üç vakit dua, Tapınak'taki günlük kurbanların yerini almıştır. Sabah duasında tallit ve tefilin kullanılır; akşam ve sabah dualarında şema okunur. Bu pratikler günün akışına manevi bir ereve kazandırır.

Şabat: Haftanın Kalbi

Şabat, Yahudi yaşamının merkezinde yer alan bir ritüeldir. Yalnızca haftanın son günü değil, zamanın kendisine anlam katan bir duraktır. Cuma akşamı güneş batarken başlar, Cumartesi akşamı yıldızlar görününce sona erer. Bu yirmi dört saatlik süre, çalışmadan, dinlenmeden, aile ve toplulukla birlikte olmaktan, maneviyata odaklanmaktan oluşan bir döngüdür.

Abraham Joshua Heschel, *The Sabbath* adlı klasik eserinde Şabat'ı "**zamanda bir saray**" olarak tanımlar. Mekânda inşa edilen tapınakların ve anıtların aksine, Şabat zamanda kurulur. Heschel şöyle yazar: "Şabat mekânsız bir katedral, zamanın mimarisidir." Bu metafor, Şabat'ın sadece "yapılması" ya da "yapılmaması" gereken şeyler listesi olmadığını, aynı zamanda farklı bir zaman deneyimi olduğunu vurgular. Tapınak yıkıldıktan sonra Yahudiler mekâna bağlı olmayan bir kutsallık yarattılar; Şabat bu kutsallığın en somut ifadesidir.

Jon D. Levenson, *Israel's Day of Light and Joy* adlı eserinde Şabat'ın iki temel kaynağını inceler. Birincisi Tora'daki yaratılış anlatısıdır: Tanrı dünyayı altı günde yarattı ve yedinci gün dinlendi. İkincisi ise Mısır'dan çıkış anlatısıdır: Yahudiler kölelikten özgürleştirildi ve artık dinlenme hakkına sahip oldular. Bu iki anlatı Şabat'a iki farklı anlam katar: yaratılış ve özgürlük. Levenson, bu ikiliğin Şabat'ın teolojik zenginliğini oluşturduğunu söyler. Şabat hem kozmik bir gerçekliğe (yaratılış) hem de tarihsel bir deneyime (kurtuluş) dayanır.

Ancak Şabat'ın nasıl yaşandığı tarih boyunca değişti. Tapınak döneminde Şabat daha çok kurban törenleriyle ilişkiliydi. Tapınak yıkıldıktan sonra hahamlar Şabat'ı ev ve sinagog merkezli bir ritüele dönüştürdüler. Bu dönüşüm kolay olmadı. Hangi işler Şabat'ta yasaktı? "İş" kavramı nasıl tanımlanmalıydı? Elektrik kullanımı, ateş yakmak, yemek pişirmek, yazı yazmak... Bu sorular yüzyıllar boyunca tartışıldı ve her topluluk kendi cevaplarını geliştirdi.

Cuma Akşamı: Şabat'ın Başlangıcı

Şabat Cuma akşamı güneş batmadan önce başlar. Evde hazırlıklar sabahtan itibaren sürer. Temizlik yapılır, yemekler pişirilir, sofralar hazırlanır. Bu hazırlık süreci sadece pratik bir ihtiyaç değildir; aynı zamanda Şabat'ı karşılamamanın bir parçasıdır. Türkiye'de, özellikle İstanbul ve İzmir'de bu hazırlıklar Sefarad mutfağının zenginliğiyle birleşir. Boyoz, pastel, huevos haminados (yavaş pişmiş yumurta), bimuelos... Her aile kendi geleneksel yemeklerini yapar.

Güneş batmadan önce, genellikle evin kadınları **Şabat mumlarını** yakar. İki mum yakılır (bazı geleneklerde daha fazla) ve eller mumların üzerinde dairesel bir hareketle gezdirilir, sonra gözler kapatılır ve bereket duası okunur. Bu an Şabat'ın başlangıcını işaretler. Mumların ışığı evin atmosferini değiştirir; hafta içinin hızlı temposundan Şabat'ın sakinine geçişi sembolize eder.

Aileler sinagoga gider. Cuma akşamı ibadeti (Kabbalat Şabat) özel dualar ve ilahilerle (zemirot) doludur. Bu dualarda Şabat bir gelin gibi karşılanır: "Lekha Dodi" (Gel sevgilim) ilahisi "Şabat gelini"ni karşılamak için söylenir. İbadetin sonunda cemaat eve döner.

Evde sofra hazırdır. İki hala (Şabat ekmeği) örtüyle örtülmüş şekilde masada durur. Bu iki ekmek çölde İsrailoğulları'na verilen çift porsiyon man'ı hatırlatır. Aile **Kiddush** duasını okur; bu, şarap üzerine okunan ve Şabat'ın kutsallığını ilan eden bir duadır. Ardından eller yıkanır ve **Hamotzi** duası (ekmek üzerine bereket) okunur. Ekmek bölünür, tuza batırılır ve herkese dağıtılır.

Fotoğraf: halbergman, istock

Yemek boyunca zemirot söylenir. Bunlar Şabat'ı öven, evin huzurunu ve ailenin birlikteliğini kutlayan geleneksel şarkılardır. Türkiye'de Djudezmo melodileri bu sofralarda yaşamaya devam eder. Bazı aileler "Eşet Hayil" (Değerli Kadın) ilahisini okur; bu, evin kadını onurlandıran bir gelenektir.

Cumartesi: Şabat Günü

Cumartesi sabahı sinagogda özel bir ibadet yapılır. Bu ibadet hafta içi dualarından çok daha uzundur ve **Tora okuma törenini** içerir. Her hafta Tora'dan bir bölüm (peraşa) okunur; böylece bir yıl içinde Tora'nın tamamı okunmuş olur. Tora okumak bir onurdur; cemaatin üyeleri sırayla **aliya** almak (Tora'ya çağrılmak) için davet edilir. Her aliya için özel bereketler okunur.

Tora okuma töreninden sonra **Haftara** okunur; bu, Neviim'den (Peygamberler) seçilmiş bir bölümdür ve peraşa ile tematik bağlantısı vardır. Ardından rabbi vaaz verir. İbadet öğlene doğru biter ve cemaat evlerine döner.

Cumartesi öğle yemeği de törenseldir. Yine Kiddush okunur (ama sabah versiyonu), yine hala bölünür, yine zemirot söylenir. Öğleden sonra dinlenilir, kitap okunur, ailece vakit geçirilir. Bazıları öğle uykusu çeker, bazıları Talmud çalışır, bazıları yürüyüşe çıkar. Şabat öğleden sonrası zamanı durdurmuş gibidir.

Öğleden sonra bazı topluluklarda **Seuda Şelişit** (üçüncü öğün) yenir. Bu hafif bir öğündür; genellikle balık, ekmek, salata gibi basit yiyeceklerden oluşur. Ama onun önemi yemekten çok

atmosferidir. Güneş batmaya yaklaşırken topluluk bir araya gelir, ilahiler söyler, Şabat'ın son anlarını birlikte geçirir.

Havdala: Şabat'ın Sonu

Cumartesi akşamı, gökyüzünde üç yıldız görüldüğünde Şabat sona erer. Bu geçiş **Havdala** töreniyle işaretlenir. Havdala kelimesi "ayrım" anlamına gelir; Şabat ile hafta içi arasındaki ayrımı sembolize eder.

Havdala için dört şey gerekir: şarap, özel bir mum (genellikle birden fazla fitilli), baharat kutusu (besamim) ve Havdala duası. Dua, Şabat'ın kutsallığı ile hafta içinin sıradanlığı arasındaki ayrımı vurgular. Mum yakılır; alevinin ışığı ellerin üzerine yansıtılır (bu, yaratılıştaki ilk ışığı hatırlatır). Baharat kutusu koklanır; Şabat'ın ruhunu bir nebze de olsa hafta içine taşımak içindir. Şarap içilir ve mumun fitili şaraba batırılarak söndürülür.

Havdala'dan sonra hafta başlamış olur. Ama Şabat'ın ruhu henüz tam olarak kaybolmamıştır. Heschel'in dediği gibi, "Şabat bir ada değildir; bir kaynaktır. Altı günü besler."

Şabat'ta "İş" Nedir?

Şabat'ın en tartışmalı yönü "iş" kavramıdır. Tora "Şabat gününde hiçbir iş yapmayacaksın" der, ama "iş" tam olarak nedir? Rabbinic literatür bu soruyu cevaplamak için yüzyıllar harcadı. Sonuçta Mişkan'ın (çöldeki gezici tapınak) inşasında yapılan işlerden türetilen **39 kategori yasak iş** belirlendi. Bunlar arasında ekmek, dikiş, yazı yazmak, ateş yakmak, taşımak gibi işler vardır.

Ama modern hayat yeni sorular getirdi. Elektrik kullanmak yasak mı? Telefonu açmak? Arabaya binmek? Her topluluk bu sorulara farklı cevaplar verdi. Ortodoks topluluklar bu yasakları sıkı şekilde uygular; Reform ve Konservatif topluluklar daha esnek yorumlar geliştirir. Levenson, *Israel's Day of Light and Joy*'da bu tartışmaların Şabat'ın canlılığını gösterdiğini söyler: "Şabat donmuş bir gelenek değildir; her dönemde yeniden yorumlanır."

Türkiye'de bu tartışmalar da yaşanır. Bazı aileler Şabat'ı çok sıkı tutar: elektrik kullanmaz, telefon açmaz, yazı yazmaz. Bazıları daha esnek yaklaşır: zorunlu durumlarda telefon açabilir, ışıkları kullanabilir. Ama herkes için ortak nokta şudur: Şabat farklı bir zamandır, haftanın geri kalanından ayrıdır.

Şabat'ın Anlamı

Şabat neden bu kadar önemlidir? Çünkü zamanın sadece bir emtia olmadığını hatırlatır. Modern dünyada zaman para demektir; her an verimli olmalı, her saat doldurulmalıdır. Şabat buna karşı çıkar. Bir gün boyunca üretmemek, kazanmamak, ilerlememek... Bu, modern dünyada radikal bir fikirdir.

Ama Şabat aynı zamanda bir özgürlük deneyimidir. Tapınak yıkıldıktan sonra Yahudiler mekâna bağımlı olmayan bir ibadet sistemi yarattılar. Şabat bu sistemin merkezindedir. Nerede olurlarsa olsunlar, hangi ülkede yaşarlarsa yaşasınlar, Yahudiler Şabat'ı tutabilirler. Şabat taşınabilir bir sığınaktır.

Türkiye'de Şabat geleneği İstanbul ve İzmir'de güçlü bir şekilde sürmektedir. Her Cuma akşamı sinagoglar dolar, aileler bir araya gelir, Sefarad mutfağının lezzetleri sofralara taşınır. Şabat, topluluğun hafızasını canlı tutan, kuşaklar arasında bağ kuran, hem evrensel bir Yahudi ritüeli hem de yerel bir Sefarad geleneğidir.

Ayın ve Yılın Ritmi

Her ayın başı **Roş Hodeş** (ay başı) ile işaretlenir. Sinagogda özel dualar okunur, bazı topluluklarda kadınlar için özel bir anlam taşır. Roş Hodeş, zamanın geçişini hatırlatan küçük ama anlamlı bir ritüeldir.

Yıl döngüsü ise bayramlarla, oruç günleriyle ve hatırlama anlarıyla zenginleşir. Tişri ayının Yüksek Kutsal Günleri (Yamim Noraim: Roş Haşana ve Yom Kipur), Nisan ayının Pesah haftası, Sivan ayının Şavuot'u, Tişri ayının Sukkot'u, Kislev ayının Hanuka'sı, Adar ayının Purim'i, Av ayının Tişa BeAv'ı... Her biri yılın farklı bir tonunu oluşturur.

Routledge Handbook of Jewish Ritual and Practice, bu bayramların tarih boyunca nasıl geliştiğini ve farklı coğrafyalarda nasıl yorumlandığını kapsamlı bir şekilde ele alır. Bu bayramları bir sonraki bölümlerde daha ayrıntılı inceleyeceğim.

Bu takvim ritüelleri sabit noktalara yerleştirirken aynı zamanda yaşamın kendisine bir ritim verir. Gün tekrar eder, hafta döner, ay yenilenir, yıl ilerler. Ritüeller bu ritmin içinde anlam kazanır ve zamanın kendisi kutsal bir deneyime dönüşür. Sevivon'daki rehberler, Routledge'deki akademik incelemeler, bir ailenin Şabat sofrası... Hepsi bu zamanı farklı şekillerde anlar ve anlatır. İşte Yahudi ritüellerinin zenginliği de buradadır: hem ortak bir çekirdek hem de sonsuz yorum imkânı.

Bayramlar ve Özel Günler

Yahudi takviminin ritmi bayramlarla şekillenir. Her bayram, hem tarihi bir olayı anımsatır hem de topluluğun ortak hafızasını canlı tutar. Bazı bayramlar Tora'da doğrudan emredilmiştir; bazıları sonraki dönemlerde gelişmiştir. Bazıları ciddi ve derin düşünmeye davet eder; bazıları neşe ve kutlama ile doludur. Bazıları oruç tutulan yas günleridir; bazıları sofraların en zengin yemeklerle donatıldığı şölenlerdir.

Bu bölümde bayramları kategoriler halinde ele alacağım. Önce Yüksek Kutsal Günler'i (Roş Aşana ve Yom Kipur) anlatacağım. Ardından üç Hac Bayramı'nı (Pesah, Şavuot, Sukot) inceleyeceğim. Sonra kültürel bayramlar (Hanuka, Purim) ve diğer özel günlere yer vereceğim.

Yüksek Kutsal Günler: Yamim Noraim

Roş Aşana: Yeni Yıl ve Yargı Günü

Roş Aşana, Yahudi yılının başlangıcıdır. Tişri ayının ilk iki günü kutlanır ve genellikle Eylül ayına denk gelir. "Roş Aşana" kelimesi "yılın başı" anlamına gelir. Ancak bu bayram sadece takvimin ilk günü değildir; aynı zamanda Tanrı'nın dünyayı ve insanlığı yargıladığı gündür.

Yaratılış ve Yargı

Bayramlar Kitabı'nda anlatıldığı gibi, Yahudi geleneğinde Roş Aşana yaratılışın altıncı günüdür. Tanrı dünyayı altı günde yarattı ve altıncı günde, Cuma günü İnsan'ı yarattı. Bu gün aynı zamanda Adam ve Hava'nın Bilgi Ağacı'nın meyvesini yiyerek günah işledikleri ve Tanrı tarafından yargılandıkları gündür. Adam ve Hava'nın yargılandığı bu gün, sonraki tüm nesiller için de yargı günü oldu.

Roş Aşana'da Tanrı kimin yaşayıp kimin yaşamayacağına, kimin hastalığa yakalanıp kimin sağlıklı olacağına, kimin zengin kimin fakir olacağına karar verir. Hangi ülkelerin barış içinde yaşayacağı, hangilerinin savaşa karşılaşacağı bu günde belirlenir. Kısacası, gelecek yılın nasıl geçeceği Roş Aşana'da kararlaştırılır.

Ama bu karar kesin değildir. Hahamlar şöyle öğretir: "Teşuva (pişmanlık ve dönüş), tefila (dua) ve tsedaka (hayırseverlik) kötü bir kararı bile iptal edebilir."

Hazırlık: Elul Ayı

Roş Aşana'ya hazırlık bir ay önceden, Elul ayında başlar. Bu ay boyunca Yahudiler teşuva yaparlar: hatalarını gözden geçirirler, pişmanlık duyarlar, başkalarından af dilerler, bir daha aynı hataları yapmamaya karar verirler. Sefarad Yahudileri Elul ayı boyunca her sabah (Şabat hariç) Selihot adlı pişmanlık dualarını okurlar. Aşkenaz Yahudileri ise Selihot'a Roş Aşana'dan birkaç gün önce başlarlar.

Elul ayı boyunca Aşkenaz geleneğinde her sabah şofar çalınır. Şofar'ın sesi teşuva yapmamız gerektiğini hatırlatır.

Şofar: Bayramın Sesi

Roş Aşana'nın en belirgin ritüeli şofar çalmaktır. Şofar, koç boynuzundan yapılmış üflemleri bir çalgıdır. Tora Roş Aşana'da şofar çalmayı emreder. Sinagogda toplam 100 şofar sesi duyulur.

Şofar'ın üç türü vardır:

- **Tekia:** Düz ve uzun bir ses
- **Şevanim:** Üç kısa ses
- **Terua:** Hızlı bir şekilde çalınan en az dokuz çok kısa ses

Şofar neden önemlidir? Çünkü İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmek yerine Tanrı'nın gönderdiği koçu kurban etmesini hatırlatır. Böylece Tanrı'ya, İbrahim ve İshak'ın hatırına bizi koruması için dua ederiz.

Ayrıca şofar'ın sesi bizi uyandırır. "Uyanın!" der gibidir. "Hatalarınızı gözden geçirin, teşuva yapın, Tanrı'ya dönün!"

Roş Aşana Gecesi ve Günü

Roş Aşana bir Yom Tov, yani neşe günüdür. İnsanlar birbirlerini "Leşana Tova Tikatevu Vetihatemu" (iyi bir yıl için yazılıp mühürlenin) ve "Tizku Leşanim Rabot" (nice senelere layık olun) sözleriyle selamlarlar.

Cuma akşamı gibi Roş Aşana gecesi de mumlar yakılır, Kiddush okunur, hala bölünür. Ancak Roş Aşana'ya özgü bir gelenek vardır: Ekmeğin ilk parçası şekere ya da bala batırılır. Sonra bir parça elma bala batırılarak yenir. Bunun amacı, Tanrı'nın bize bal gibi tatlı bir yıl vermesini dilemektir.

Fotoğraf: Rich Pedroncelli

Bazı cemaatlerde Roş Aşana'da yuvarlak şekilli özel ekmekler yenir. Yuvarlak şekil yılın döngüsünü simgeler.

Roş Aşana gecesi sembolik yiyecekler yeme geleneği vardır. Bu yiyecekler bolluk, bereket ve iyi bir yılı simgeler. Balık (bereket simgesi), hurma (tatlılık), kabak, pırasa, paz gibi yiyecekler ve bir hayvanın başı (yılın başında olmamızı simgeler) yenir.

Taşlih: Günahları Atmak

Roş Aşana'nın ilk günü öğleden sonra deniz, göl ya da nehir gibi bir su birikintisinin yanına gidilir ve Taşlih duası okunur. Bu dua günahlarımızı suyun içine attığımızı simgeler. Bazı insanlar ceplerini tersine çevirir; günahlardan arınmayı sembolize eder.

Uyumamak

Roş Aşana gününde uyumamak gelenektir. Bunun yerine insanlar bayram yemeğinden sonra Tora öğrenirler ya da Teilim (Mezmurlar) okurlar.

Yom Kipur: Kefaret Günü

Yom Kipur, Yahudi takviminin en kutsal günüdür. Roş Aşana'dan on gün sonra, Tişri ayının onuncu günü kutlanır. "Yom Kipur" kelimesi "kefarete günü" anlamına gelir. Bu gün oruç tutulur, dua edilir, Tanrı'dan ve insanlardan af dlenir.

On Emir ve Altın Buzağı

Yom Kipur'un tarihsel kökeni Sinay Dağı'nda yaşanan olaylara dayanır. Bayramlar Kitabı'nda anlatıldığı gibi, Tanrı Sinay Dağı'nda Yahudilere On Emir'i verdi. Ancak Moşe dağda kırk gün kaldığında, halk onu öldü sandı ve Altın Buzağı'yı yaptı. Moşe dağdan indiğinde halkın buzağının etrafında dans ettiğini görünce On Emir levhalarını kırdı. Bu olay 17 Tamuz'da gerçekleşti.

Moşe tekrar dağa çıkıp Tanrı'dan halkı affetmesi için yalvardı. İkinci kez kırk gün dağda kaldı. Sonra bir kez daha indi ve tekrar çıktı. Üçüncü kırk günün sonunda, Tişri ayının onuncu günü Moşe yeni On Emir levhalarıyla döndü ve halka "Tanrı sizi affetti" dedi.

İşte bu gün, Yom Kipur oldu. Tanrı'nın Yahudileri affettiği gün. O günden beri her yıl Yom Kipur'da Tanrı insanları affeder—eğer samimi bir şekilde teşuva yaparlarsa.

Aseret Yeme Teşuva: On Teşuva Günü

Roş Aşana ile Yom Kipur arasındaki on güne "Aseret Yeme Teşuva" (On Teşuva Günü) denir. Bu günler boyunca mitsvalar yapmak ve kendimizi geliştirmek konusunda çok daha dikkatli olunur. İnsanlar birbirlerinden af diler, yanlışlarını düzeltir, hayırseverlik yapar.

Kaparot

Roş Aşana ile Yom Kipur arasındaki günlerden birinde birçok cemaatte kaparot adlı bir uygulama yapılır. Bir tavuk ya da bir miktar para insanın başının üstünde döndürölür ve bir dua okunur. Bu, günahlarımız için ceza görme konusunda tavuğun ya da paranın bizim yerimizi almasını simgeler. Tavuk kullanılmışsa eti ya da değeri fakirlere verilir. Para kullanılmışsa hayırsever amaçlara bağışlanır.

İnsanlardan Af Dilemek

Yom Kipur'dan önce mutlaka insanlardan özür dilemek gerekir. Çünkü Yom Kipur'da Tanrı sadece Kendisi'ne karşı işlenen günahları affeder. Ama başkalarına karşı yanlış davranışlarda bulunmuşsak, önce o insanlardan af istememiz gerekir.

Diğer yandan biri bizi incitmişse ve özür dilemişse, onu affetmemiz gerekir. Çünkü eğer biz başkalarını affetmeye hazır değilsek, nasıl Tanrı'dan bizi affetmesini isteyebiliriz?

Erev Yom Kipur: Bayram Arifesi

Yom Kipur arifesinde güzel yemek yeme konusunda özel bir mitsva vardır. Bir kişi Yom Kipur'dan önceki günde yemek yediği takdirde, bu sanki o kişi Yom Kipur'da da oruç tutmuş gibi sayılır.

Yom Kipur'da söylenecek Viduy (itiraf) duası Erev Yom Kipur'daki Minha (öğleden sonra) duası sırasında da okunur. Belki Yom Kipur'da söyleme fırsatı bulamayız düşüncesiyle, Viduy duasını Yom Kipur'dan önce söyleriz.

Sinagoga gitmeden önce ebeveynler çocuklarını güzel dileklerle kutsarlar. Yom Kipur'un kutsiyeti artık başlamış, Merhamet ve Teşuva Kapıları artık açılmıştır. Ebeveynler çocuklarına iyi ve sağlıklı bir yaşam bahşedilmesi için dua ederler.

Yom Kipur Günü: Oruç ve Dua

Yom Kipur'da yemek, içmek, yıkanmak ve deri ayakkabı giymek yasaktır. Şabat günü yapılması yasak olan işlerin hepsi Yom Kipur'da da yasaktır. Bazı kişiler Yom Kipur'un hem gecesinde hem de gündüz boyunca dualar sırasında beyaz giysiler giymeyi adet edinmişlerdir. Beyaz giysiler insana melek benzeri bir görünüm kazandırır.

Yom Kipur'da dualarımızda elimizden geldiği kadarıyla gayretli olur, yoğun bir konsantrasyonla dua ederiz. Günün tamamı sinagogda geçer. Viduy duası gün boyunca birkaç kez tekrarlanır. Bu duada "biz günah işledik, biz hata yaptık, biz başkalarına zarar verdik" gibi itiraflar sayılır.

Fotoğraf: Rafael Ben-Ari

Hasta Olanlar

Bir kişi hastaysa o kişinin oruç tutmasının gerekip gerekmediği konusunda bir haham'a başvurulmalıdır. Bir kişinin sırf oruç tutmak için kendi hayatını tehlikeye atmasına hiçbir şekilde izin verilmez.

Bayramlar Kitabı'nda şöyle bir örnek anlatılır: Vilna şehrinde kolera salgını başlamıştı. Rav Yisrael Salanter, zayıf düşüp bu ölümcül hastalığa yakalanmamak için herkesin Yom Kipur'da yemek yemesi gerektiğini ilan etmişti. Kendisi şahsen sinagogun ortasında Kiddush söyleyip yemek yemişti.

Neila: Kapanış Duası

Yom Kipur bitiminden önce Neila adı verilen ek bir dua yapılır. Neila sözcüğü "kapanış" anlamına gelir. Bu, Elul ayı ve On Teşuva Günü boyunca açık olan Göklerdeki Teşuva Kapıları kapanmadan önce dua etmek için son şansımızdır.

Neila duasının bitiminde şofar çalınır. Bu, Yom Kipur'un bittiğini ve yeni bir yılın başladığını ilan eder. İnsanlar birbirlerini "Gmar Hatima Tova" (iyi karar verilip mühürlenin) sözleriyle selamlamışlardı; şimdi ise "Hatima Tova" (iyi mühürlenme) derler.

Birkat Alevana

Her ay, Ay'la ilgili olarak Tanrı'ya Birkat Alevana adı verilen özel bir dua edilir. Tişri ayında bu duanın Yom Kipur'un bitiminde hemen okunması geleneğidir. Bazı kişiler ise bu duayı Yom Kipur öncesinde, fazladan bir mitsva yapmış olmak için Yom Kipur'dan önce okumayı tercih ederler.

Yom Kipur'un Anlamı

Rav Yisrael Salanter şöyle der: "Tanrı'nın bizi affettiği bir gün olan Yom Kipur, bize yetmiş yılda sadece bir kez verilmiş olsaydı bile, bunun bizim için son derece büyük bir armağan anlamına geleceği anlaşıldı. Öyleyse, bize teşuva yapabileceğimiz ve günahlarımızı yılın diğer günlerine göre daha kolay bir şekilde affettirebileceğimiz bir günü her yıl verdiği için Tanrı'ya ne kadar şükran borçluyuz."

Yom Kipur, insanın kendini affetmesi ve yeniden başlaması için bir fırsattır. Geçmiş yılın hatalarını geride bırakıp yeni bir sayfa açmak, daha iyi bir insan olmak için kararlılık göstermek... İşte Yom Kipur'un derinliği buradadır.

Bayramlar ve Özel Günler

Yahudi takviminin ritmi bayramlarla şekillenir. Bazı bayramlar Tora'da doğrudan emredilmiştir, bazıları tarihi olayları anımsatmak için sonraki dönemlerde gelişmiştir. Her bayram hem geçmiş hatırlatır hem de topluluğun bugününe anlam katar. Bayramlar zamanı düzenler, yılı bölümlere ayırır, topluluğa ortak bir ritim verir.

Bayramları birkaç kategoride ele alabiliriz: Yüksek Kutsal Günler (Yamim Noraim), Hac Bayramları (Şaloş Regalim), kültürel bayramlar ve yas günleri. Her kategorinin kendine özgü bir atmosferi, bir ritüel dili, bir toplumsal işlevi vardır.

Yüksek Kutsal Günler: Yamim Noraim

Yahudi yılı Roş Aşana ile açılır, on gün sonra Yom Kipur ile doruk noktasına ulaşır. Bu on güne "Yamim Noraim" (Korkulu Günler) ya da "Aseret Yeme Teşuva" (On Teşuva Günü) denir. Ciddi, içe dönük, hesaplaşma günleridir. İnsan geçen yılı gözden geçirir, hatalarını düşünür, başkalarından af diler, gelecek yıl için yeni kararlar alır.

Roş Aşana yeni yılın başlangıcıdır ama aynı zamanda yargı günüdür. Gelenek, Tanrı'nın bu günde dünyayı ve insanları yargıladığını, gelecek yılın nasıl geçeceğine karar verdiğini söyler. Kimin yaşayıp kimin yaşamayacağı, kimin sağlıklı kimin hasta olacağı, kimin huzurlu kimin zorluklarla karşılaşacağı bu günde belirlenir. Ama karar kesin değildir: teşuva (pişmanlık ve dönüş), tefila (dua) ve tsedaka (hayırseverlik) kötü bir kararı bile değiştirebilir.

Roş Aşana'nın en belirgin ritüeli şofar çalmaktır. Koç boynuzundan yapılmış bu çalgı "Uyan!" der gibidir. Sinagogda yüz kez şofar sesi duyulur. Evlerde ise ekmeğin ilk parçası bala batırılır, elma bala batırılarak yenir. Bunun amacı tatlı bir yıl dilemektir.

Yom Kipur ise kefaret günüdür, Yahudi takviminin en kutsal günüdür. Yirmi dört saat oruç tutulur, dua edilir, günah itirafı yapılır. İnsanlar hem Tanrı'dan hem de birbirlerinden af diler. Gün sinagogda geçer. Neila duası ile gün kapanır; şofar çalınır, oruç biter. Yom Kipur yeniden başlama fırsatıdır. Geçmiş yılın hatalarını geride bırakıp yeni bir sayfa açma günüdür.

Bu iki bayramın atmosferi ciddiyetle karışık bir umuttur. Korku değil, saygıdır. Keder değil, temizlenmedir.

Üç Hac Bayramı: Şaloş Regalim

Tora'da üç bayram özel bir statüye sahiptir: **Pesah, Şavuot ve Sukot**. Bunlara "Şaloş Regalim" (Üç Hac Bayramı) denir. Tapınak döneminde bu bayramlarda Kudüs'e hac gidilirdi. Bugün Tapınak olmasa da bu üç bayram Yahudi yaşamının merkezindedir.

Her biri hem tarihsel bir olayı anımsatır hem de tarımsal bir döneme denk gelir. **Pesah** ilkbaharda kutlanır ve Mısır'dan çıkışı anımsatır. Özgürlük bayramıdır. Sekiz gün sürer ve bu süre boyunca mayalı ekmek (hamets) yemek yasaktır, onun yerine hamursuz ekmek (matsa) yenir. Pesah'ın kalbi Seder gecesidir: aileler bir araya gelir, Mısır'dan çıkış hikâyesi anlatılır, sembolik yiyecekler yenir, şarkılar söylenir. Seder sadece geçmişteki bir hikâyeyi anlatmaz; "Her insan kendini sanki bizzat Mısır'dan çıkmış gibi görmeli" der hahamlar. Yani ritüel geçmiş bugüne taşır.

Şavuot Pesah'tan yedi hafta sonra kutlanır ve Tora'nın Sinay Dağı'nda verilmesini anımsatır. Buğday hasat mevsimindedir. Gelenek Şavuot gecesi tüm gece uyanık kalıp Tora öğrenmeyi önerir. Sinagoglarda On Emir okunur, Rut Megillası (Rut Tomarı) okunur. Şavuot, Mısır'dan çıkışla başlayan yolculuğun hedefidir: Yahudiler sadece fiziksel kölelikten kurtulmadı, Tora'yı alarak manevi özgürlüğe kavuştu.

Sukot sonbaharda kutlanır ve Yahudilerin çölde kırk yıl yaşadığı dönemi anımsatır. Yedi gün sürer ve bu süre boyunca evlerin dışında inşa edilen sukalar (çardaklar) kullanılır. İnsanlar sukada yer, oturur, hatta uyur. Suka hem çöldeki geçici barınakları hem de Tanrı'nın koruyucu bulutlarını hatırlatır. Sukot'ta ayrıca dört tür bitki kullanılır: lulav (hurma dalı), etrog (turunçgil), adas (mersin), arava (söğüt). Bu bitkiler Yahudi toplumunun farklı kesimlerinin birliğini simgeler. Sukot "Zeman Simhatenu" (Neşemizin Zamanı) olarak anılır; yılın en neşeli bayramıdır.

Bu üç bayram bir döngü oluşturur: kurtuluş (Pesah), vahiy (Şavuot), koruma (Sukot). Tarihsel olaylar, tarımsal döngü ve manevi gelişim iç içedir.

Kültürel Bayramlar: Hanuka ve Purim

Tora'da emredilmemiş ama topluluk tarafından benimsenmiş bayramlar da vardır. Bunların en bilinenleri **Hanuka** ve **Purim**'dir.

Hanuka kışın kutlanır, sekiz gün sürer. MS 2. yüzyılda Yahudilerin Suriye-Yunan ordularına karşı kazandığı zaferi ve Tapınak'ın yeniden açılışını anımsatır. Hanuka'nın merkezi ritüeli her gece bir mum yakmaktır. Sekiz kollu özel bir şamdan (hanukiya) kullanılır; ilk gece bir mum, ikinci gece iki mum... sekizinci gece sekiz mum yakılır. Hanuka mucize hikâyesiyle anılır: Tapınak'ta sadece bir günlük temiz yağ bulunmuştu ama bu yağ sekiz gün yandı. Hanuka'da yağda kızartılmış yiyecekler (latkes, sufganiyot) yenir, dreidel adlı topaç oynanır, çocuklara hediyeler verilir.

Purim ilkbaharda kutlanır ve Ester Kitabı'nda anlatılan kurtuluş hikâyesini anımsatır. Pers İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudiler Haman adlı kötü vezirin planından kurtulmuştu. Purim'de Megilat Ester (Ester Tomarı) sinagogda okunur. Haman'ın adı geçtiğinde cemaat bağırır, ısıklı çalar, gürültü yapar. İnsanlar kostüm giyer, eğlenir, birbirlerine yiyecek gönderir (mişloah manot), fakirlere yardım eder. Purim neşe, gülme, tersine dönmüş dünya atmosferidir. Ciddiyetin askıya alındığı bir gündür.

Fotoğraf: Maot Chitim Arşivi, Purim Kutlamaları

Bu iki bayram Yahudi tarihinin farklı dönemlerinde yaşanan tehditlere ve kurtuluşlara işaret eder. Hanuka asimilasyon tehlikesine, Purim fiziksel yok edilme tehlikesine karşı direnişini hatırlatır.

Diğer Özel Günler

Yahudi takviminde başka özel günler de vardır. **Tu Bişvat** ağaçların yeni yılıdır, kışın ortasında kutlanır. Meyve yenir, ağaç dikme geleneği vardır. **Lag BaOmer** Pesah ile Şavuot arasındaki yas döneminde bir neşe günüdür; ateş yakılır, piknikler yapılır.

Tişa BeAv ise en kederli gündür. Hem Birinci hem İkinci Tapınak'ın yıkıldığı gündür. Bu gün oruç tutulur, sinagogda ağıtlar okunur, yerde oturulur. Tişa BeAv tarihi belleğin ritüele dönüştüğü örneklerden biridir.

Bayramlar Yahudi ritüellerinin en görünür yüzüdür. Zaman içinde anlam kazanır, topluluk bir araya gelir, geçmiş bugüne taşınır. Her bayramın kendine özgü yiyecekleri, duaları, şarkıları, atmosferi vardır. Bayramlar takvimi sabit noktalara yerleştirir ama aynı zamanda her yıl yeniden yorumlanmaya açıktır. Routledge Handbook of Jewish Ritual and Practice'te belirtildiği gibi, bayramlar "hem sabit gelenek hem de değişken deneyim" arasındaki gerilimleri barındırır.

Yahudi Evi: Ev Ritüelleri ve Semboller

Sinagog Yahudi yaşamının merkezi gibi görünse de ritüellerin önemli bir bölümü evde yaşanır. Ev, geleneğin aktarıldığı, kuşakların birbirine bağlandığı, günlük hayatın kutsallaştığı bir alandır.

Mezuza: Kapıdaki Hatırlatma

Yahudi evlerinin kapı sövelerinde küçük bir kılıf görülür: **mezuza**. İçinde Şema duasının yazılı olduğu bir parşömen vardır. Tora şöyle der: "Bu sözleri kapı sövelerinize yazacaksınız." Mezuza bu emrin somut karşılığıdır.

Mezuza eve girerken ve çıkarken Tanrı'yı hatırlatır. Bazı insanlar mezuzaya dokunur, elini öper. Mezuza bir tılsım değildir; bir hatırlatmadır, bir beyanattır. "Bu ev Yahudi yaşamını taşır" der.

Şabat Mumları ve Kiduş Kupası

Cuma akşamı evde Şabat mumları yakılır. Genellikle kadınlar bu ritüeli gerçekleştirir. Mumların ışığı evin atmosferini değiştirir; hafta içinin hızlı temposundan Şabat'ın sakinine geçişi simgeler.

Şabat sofrası hazırdır: temiz örtü, iki hala ekmeği, şarap kupası. Kiddush okunur, hala bölünür, yemek yenir, zemirot söylenir. Ev tapınağa dönüşür, sofraya sunağa.

Koşer Mutfak

Yahudi evinde yemek hazırlama da ritüelin parçasıdır. **Koşer** kuralları neyin nasıl yeneceğini belirler. Belirli hayvanlar yasaktır (domuz, deniz ürünleri vb.). Et ve süt birlikte yenmez. Hayvan şehita (dini usule uygun kesim) göre kesilmelidir.

Koşer sadece bir yasak listesi değildir; yemeği kutsallaştırma biçimidir. Her öğün "Ne yiyorum ve neden?" sorusunu hatırlatır.

Tefilin ve Tallit

Sabah duası sırasında erkekler **tefilin** takar. Bunlar İbranice metinlerin içinde olduğu küçük kutulardır; biri kola, biri alına bağlanır. Tora şöyle der: "Bunlar elin üzerinde işaret, gözlerin arasında hatırlatma olacak."

Tallit ise dua şalıdır. Dört köşesinde özel düğümlü püsküller (tsitsit) vardır. Tallit duanın başlangıcında omuzlara alınır. Tsitsit mitsvalar hatırlatır.

Bu nesneler sadece sembol değildir; beden ritüele dahil olmasını sağlar. Dua sadece sözle değil, bedenle de yapılır.

Sinagog Ritüelleri ve Topluluk Yaşamı

Sinagog Yahudi topluluğunun ortak mekânıdır. İbranicesi **Bet Kneset** (Topluluk Evi) olan sinagog hem dua yeri hem eğitim merkezi hem de toplumsal buluşma noktasıdır.

Dua ve İbadet Yapısı

Sinagogda günde üç vakit dua yapılır: sabah (Şaharit), öğleden sonra (Minha), akşam (Arvit/Maariv). Şabat ve bayramlarda ek dualar vardır.

Dua toplu halde yapılır. On erkekten oluşan **minyan** gereklidir. Bazı topluluklar kadınları da minyona dahil eder. Dua kitabına **sidur** denir; bayramlar için özel dua kitabına **mahzor** denir.

Tora Okuma

Şabat ve bayramlarda sinagogda Tora okunur. Tora hecef (aron kodesh) adı verilen özel bir dolaptan çıkarılır. Tora yere değmemesi için özel bir masada (bima/teva) okunur.

Her hafta Tora'dan bir bölüm (peraşa) okunur. Böylece bir yıl içinde Tora'nın tamamı okunmuş olur. Tora okumak onurdur; cemaatin üyeleri sırayla **aliya** almak (Tora'ya çağrılmak) için davet edilir.

Tora okuma töreni gösterişli değildir ama heyecan vericidir. Tora açıldığında cemaat ayağa kalkar. Tora götürülürken insanlar sidurlarıyla ya da tallit uçlarıyla dokunur, sonra öper. Tora sadece bir metin değil, canlı bir varlıkmiş gibi muamele görülür.

Din Görevlileri

Sinagogda farklı roller vardır. **Rabbi** (rav) topluluğun din öğreticisi ve hukuki otoritesidir. Soruları cevaplar, vaaz verir, törenler yönetir. **Hazan** duaları yöneten ve müzikal kısımları okuyan kişidir. **Gabbay** ise sinagog işlerini organize eden gönüllüdür; aliyaları düzenler, ibadet akışını takip eder.

Bu yapı hiyerarşik değil işlevseldir. Herkes topluluğun farklı ihtiyaçlarına cevap verir.

Açık Kitap

6. Bölüm: Yahudi Dilleri

Yazar: **Ceki Hazan** | Görsel Tasarım: **Mina Yancı İbiş**

(‘Un Libro Avierto’ – ‘Açık Kitap’ Projesi, 2025)

Bu içerik, Hrant Dink Vakfı Azınlık Hakları Akademisi Hibe Programı kapsamında Avrupa Birliği desteğiyle hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu SEHAK adına proje ekibine aittir ve Avrupa Birliği’nin veya Hrant Dink Vakfı’nın görüşlerini yansıtmamaktadır.

Yahudi Dilleri

Yahudi dilleri üzerine düşünmek, aslında hem çok eski hem de bugün hâlâ yaşayan bir kültürel haritayı okumaya benziyor. Farklı coğrafyalarda kurulmuş toplulukların sesleri, kelimeleri ve ifade biçimleri bir araya geldiğinde ortaya sadece bir dil listesi değil, hareketlilik ve karşılaşmalarla şekillenmiş geniş bir tarih çıkıyor.

Bu çalışmada diller özelinde ayrı bir bölüm açmak istememin birkaç nedeni var. Öncelikle, günümüzde yaklaşık 16 milyonluk bir nüfusun yüzyıllar boyunca çok farklı coğrafyalarda yaşamış olmasının ortaya çıkardığı dilsel çeşitlilik, üzerinde durmaya değer bir alan sunuyor. Yahudilerin bulunduğu her bölge, konuştukları dile kendi izini bırakmış. Bu dilleri incelemek, tarihsel hareketliliği, sosyal ilişkileri ve kültürel alışverişi anlamak için güvenilir bir pencere açıyor.

Geçmişte dahil olduğum eğitimlerde, projelerde ve sohbetlerde insanların diller üzerinden kurduğu bağlantıları görmek, bu başlığın yalnızca akademik bir konu olmadığını gösteriyor. *Avierto*'da yer alan söyleşilerden, *Avlaremos* ve *Şalom* Gazetesi'nde yazarların katkılarından, Türkiye'de bu alana ilgi duyan pek çok kişinin paylaşımlarından edindiğim izlenim de bu yönde: dilleri incelemek, hem tarihle yüzleşmek hem de kültürel sürekliliğin nasıl şekillendiğini anlamak için pratik bir araç sunuyor.

Zaman içinde fark ettim ki bazen bir kelime, bazen bir deyim, bazen bir melodinin arkasında bir coğrafya, bir göç hikâyesi ya da bir aile hafızası duruyor. Bu bölümde biraz okuduğum, biraz dinlediğim, biraz da yıllardır karşılaştığım örnekler üzerinden konuşacağız. Sadece bir Yahudi dilleri listesi çıkarmak için değil; bu çeşitliliğin neden oluştuğunu ve bugün bize ne anlattığını birlikte anlamak için.

Kaynaklarla Karşılaşmalar

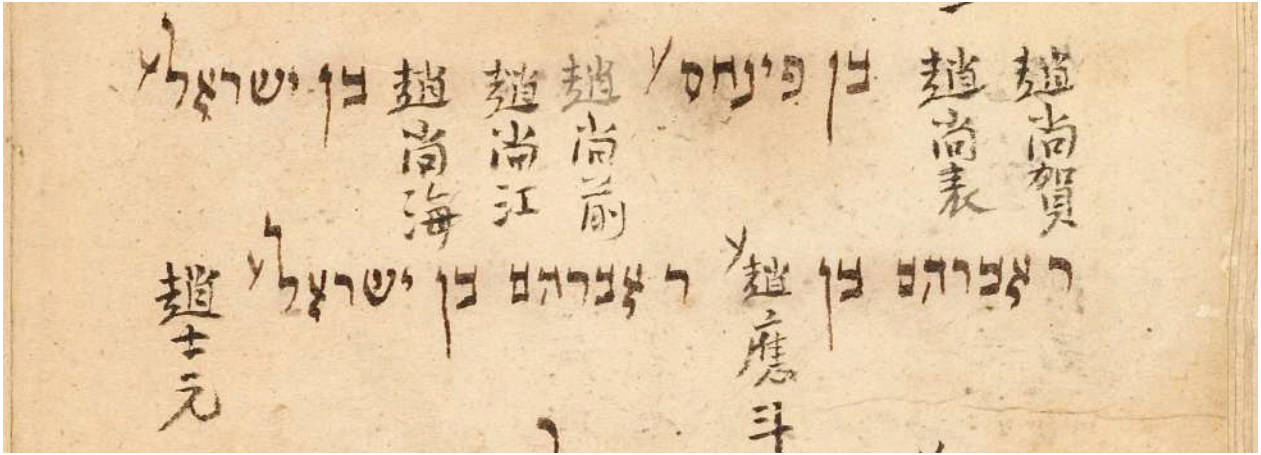
Yahudi dilleri üzerine okumaya başladığımda elimde belirgin bir harita yoktu. Biraz İbranice biliyordum, Ladino'yu İzmir ve aile bağlamından tanıyordum, Yidiş'i ise geçmişte Aşkenaz Yahudiler arasında yaygın olarak kullanılan bir dil olarak duymuştum. Fakat bunların ötesinde bu alanın ne kadar geniş ve katmanlı olduğunu bilmiyordum. Wikipedia sayfalarının ötesine geçtikçe, farklı kaynaklar sayesinde bu çok renkli manzara yavaş yavaş görünür olmaya başladı.

Bu süreçte özellikle iki kitap ve bir web sitesi, hem dil çeşitliliğini hem de bu alanı çalışan araştırmacıları tanımamı sağladı. Bu üç kaynağı ve onları oluşturan kişileri aşağıda ön plana çıkarmak istiyorum.

Aaron D. Rubin ve Lily Kahn: *Jewish Languages from A to Z (A'dan Z'ye Yahudi Dilleri)*

Bu konuyu anlamama en çok yardımcı olan kaynaklardan biri Aaron D. Rubin ve Lily Kahn'ın *Jewish Languages from A to Z* kitabı oldu. Kitap 2021'de Routledge yayınları tarafından basıldı. Rubin, Penn State Üniversitesi'nde Klasik ve Antik Akdeniz Çalışmaları, Yahudi Çalışmaları ve Dilbilim profesörü. Kahn ise University College London'da İbranice ve Yahudi Dilleri profesörü. İkisi de Yahudi dilleri alanında uzman ve birlikte bu konuda kapsamlı çalışmalar yürütmüşler.

Kitabı ilk okuduğumda en çok şaşırdığım şey şuydu: Yahudi dilleri denince akla gelen liste sanılandan çok daha uzun. 50'den fazla farklı dil ve dil çeşidi var. Her biri ayrı bir bölümde ele alınmış: Amharice'den Zulu'ya (Fanagalo), Aramice'den Yidiş'e, Judeo-Arapçadan Judeo-Malayalam'a kadar. Bazı başlıklar beklenmedik: Judeo-Çince, Judeo-Esperanto, Judeo-Papiamentu... Her sayfada başka bir coğrafya, başka bir topluluk ve başka bir ses karşınıza çıkıyor.

Fotoğraf: Ardon Bar-Hama, Hebrew Union College

Yazarların yaklaşımı çok pratik: Her dil için tarihçe, kullanım alanları, alfabesi, örnek metinler ve kaynak önerileri sunuyorlar. Kitap aynı zamanda görsel olarak da çok zengin: eski taş yazıtlardan ortaçağ el yazmalarına, modern romanlardan gazetelere kadar renkli fotoğraflar var. Bu görseller dillerin sadece teorik değil, somut birer iletişim aracı olduğunu hatırlatıyor.

Mesela Judeo-Türkçe bölümünde 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar İbrani harfleriyle yazılmış birkaç metnin hikâyesini anlatıyorlar. Bunlardan biri 16. yüzyıldan bir Osmanlı tarihi (*Tevarih-i Al-i Osman*), diğeri 17-18. yüzyıldan veba üzerine bir metin. Bir başkası ise İbranice-Judeo-Türkçe bir sözlük: Judeo-Arapça konuşan bir tüccar İbranice harflerle "Türkçe öğrenelim" (*nata 'allam kilām at-turkī*) diye başlamış ve iki sütunda Judeo-Arapça ve Judeo-Türkçe kelimeler yazmış. Yazarlar bu tüccarın ticari ilişkiler için temel Türkçe öğrenmek istediğini, hataları da olduğunu (mesela "karpuz" yerine "karbus" yazmış) yazıyorlar.

19. yüzyılda ise Osmanlı Yahudilerini Türkçeyle daha yakın hale getirmek için İbrani harfleriyle Judeo-Türkçe gazeteler çıkmış. Bunlardan biri *Şark* (1864), diğeri *Zaman* (1872), sonuncusu

Üstad (1889–1891). *Üstad* çift dilli bir gazeteymiş: bazı makaleler Judeo–Türkçe, bazıları Ladino. Kitapta bu gazetelerden bir örnek görseli de var.

Rubin ve Kahn'ın kitabı şunu gösteriyor: "Yahudi dili" dediğimiz şey aslında Yahudi topluluklarının yaşadıkları bölgenin dilini kendi kültürel, dini ve sosyal ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürerek ortaya çıkardıkları dillerdir. Bu diller genellikle İbranice veya Aramice kökenli kelimeler taşır, çoğu zaman İbrani alfabesiyle yazılır ve Yahudi ritüel hayatıyla günlük yaşam arasında bir köprü kurar. Ancak her Yahudi dili aynı yolu izlemez. Bazıları İspanya'dan Balkanlara taşınırken değişmiş, bazıları Doğu Avrupa'da Almanca ve Slav dilleriyle harmanlanmış, bazıları ise Orta Doğu'da Arapçanın etkisiyle şekillenmiştir.

Kitabın sonunda kapsamlı bir bibliyografya var. Her dil için okuyabileceğiniz kaynaklar, dijital arşivler ve akademik dergiler listelenmiş. Mesela *Jewish Language Review* (1981–87), *Massorot* (1984–günümüz) ve *Journal of Jewish Languages* (2013–günümüz) gibi akademik dergiler. Ayrıca National Library of Israel, British Library, Oxford Bodleian Library gibi kurumların dijitalleştirilmiş el yazması koleksiyonlarının linklerini de veriyorlar.

Kitabın en önemli özelliklerinden biri ise erişilebilirliği: Herhangi bir dilbilim ya da Yahudi tarihi bilgisi gerektirmiyor. Konuya ilgi duyan herkes için yazılmış.

Bernard Spolsky: *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*

Daha derine inmek ve "Bu çeşitlilik nasıl oluştu?" sorusunu anlamak için Bernard Spolsky'nin *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History* kitabı çok işe yarıyor. Kitap 2014'te Cambridge University Press tarafından yayımlandı ve Yahudi dillerine ilişkin en kapsamlı sosyodilbilimsel tarih çalışması olarak kabul ediliyor.

Spolsky (1932–2022) İsrail'de Bar-Ilan Üniversitesi'nde dilbilim profesörüydü ve sosyodilbilim, eğitim dilbilimi ve dil politikası alanlarında uzmanlaştı. Yaklaşımı Rubin ve Kahn'dan farklı: Onlar dilleri tek tek tanıtırken, Spolsky dillerin toplumsal ve tarihsel bağlamını açıklıyor. Yani "hangi diller var?" yerine "bu diller neden ve nasıl ortaya çıktı?" sorusuna odaklanıyor.

Fotoğraf: Abraham Cahan, Yidiş gazete haberi

Kitabında şu sorulara yanıt arıyor: Bir dil hangi noktada "Yahudi dili" olur? Yidiş'in kökeni nedir? Yüzyıllar boyunca ortalama bir Yahudi ne kadar İbranice biliyordu? Modern çağda İbranice nasıl yeniden gündelik dil haline geldi?

Spolsky'nin en açıklayıcı çerçevesi şu: Hemen her Yahudi topluluğunda üç dil seviyesi bir arada bulunur:

- **Kutsal dil:** Genellikle İbranice veya Aramice. Sinagogda, dua ederken, dini metinleri okurken kullanılır.
- **Yazı dili:** Eğitim, edebiyat, yazışmalar ve topluluk içi resmî metinlerde görülür.
- **Günlük konuşma dili:** Sokakta, evde, pazarda konuşulandır.

Bu üç dil bazen birbiriyle yarışır, bazen birbirini tamamlar, bazen de iç içe geçer. Spolsky bunu tarih boyunca izliyor: Örneğin Babil sürgününde Aramice günlük dil olurken İbranice kutsal dil olarak korundu. Helenistik dönemde Yunanca hem yazı hem günlük dil haline geldi ama İbranice yine ritüellerde yaşadı. İslam dünyasında Arapça benzer bir rol üstlendi. Her topluluk kendi yerel dilini Yahudi ihtiyaçlarına göre dönüştürdü ve böylece her coğrafyada farklı bir Yahudi dili ortaya çıktı.

Kitap dört ana dönemi ele alıyor: Antik dönem (MÖ 1200–MS 200), diaspora dönemi (MS 200–1500), Aydınlanma ve modern dönem (1500–1900) ve çağdaş dönem (1900–günümüz). Her dönemde sadece hangi dillerin konuşulduğunu değil, dil politikalarının, eğitim sistemlerinin, topluluk içi güç ilişkilerinin ve modernleşme süreçlerinin diller üzerindeki etkisini inceliyor.

Mesela İspanya Yahudilerinin nasıl İspanyolcayı İbrani alfabesiyle yazıp Ladino'yu geliştirdiğini; Yidiş'in Doğu Avrupa'da Almanca, İbranice ve Slav dillerinin harmanlanmasıyla nasıl ortaya çıktığını; Fransa'da Aydınlanma ve eşit vatandaşlık sürecinde Yahudilerin Fransızcaya geçişini; 20. yüzyılda İsrail'de İbranice'nin sadece bir dua dili olmaktan çıkıp sokakta, okulda, orduda konuşulan canlı bir dile nasıl dönüştüğünü anlatıyor. Her örnekte dilin toplumsal kimlik, siyasi güç ve kültürel süreklilikteki rolünü görüyoruz.

Spolsky'nin yaklaşımı objektif: Tek bir yanıt vermek yerine farklı akademik görüşleri karşılaştırıyor. Örneğin Yidiş'in kökenine dair çeşitli teorileri tartışıyor, İbranice'nin yeniden canlanmasının mucizevi bir başarı mı yoksa planlanmış bir dil politikası mı olduğunu sorguluyor. Bu nedenle kitap hem genel okuyucu için anlaşılır bir panorama hem de uzmanlar için kapsamlı bir araştırma kaynağı. Haritalar, terimler sözlüğü, kaynakça ve ek tablolarla desteklenmiş; kitabın sonunda Yahudi dillerinin güncel durumuna dair bir tablo bile var.

Kitabın bir diğer önemli katkısı ise dil kayıplarını ve yeniden canlanmaları ele alması. İbranice'nin nasıl "ölü" bir dil olmaktan çıkıp modern İsrail'in ana dili haline geldiğini; Yidiş'in Holokost sonrası neredeyse yok olma noktasına geldiğini ama son yıllarda edebiyat, müzik ve Hasidik topluluklar sayesinde nasıl dirençli kaldığını; Ladino'nun bugün artık ana dil olarak konuşulmadığını ama kültürel hafıza ve müzik yoluyla yaşamaya devam ettiğini tartışıyor. Aynı

zamanda asimilasyon, göç ve devlet politikalarının diller üzerindeki etkisini de somut örneklerle gösteriyor.

Spolsky'nin kitabı şunu açıklıyor: Yahudiler nerede yaşadysa oranın dilini kendi kültürel çevresine uyarlamış, böylece her coğrafyada farklı bir Yahudi dili ortaya çıkmış. Bu sadece kelime alışverişi değil; dilbilgisel yapılar, ses sistemleri ve yazı biçimleri de dönüşüme uğramış. Bir dil Yahudi topluluğunun elinde yeni bir kimlik kazanmış. Ve bu süreç hâlâ devam ediyor: Bugün Amerika'daki "Jewish English" ya da Fransa'daki "Judeo-Français" gibi yeni biçimler ortaya çıkıyor.

Sarah Bunin Benor: jewishlanguages.org ile Yaşayan Bir Harita

Rubin ve Kahn'ın kitabında okuduğum dillerin birçoğunu, Spolsky'nin anlattığı tarihsel süreçlerin bugünkü yansımalarını görmek için en iyi yerlerden biri jewishlanguages.org sitesi. Bu site, Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion'da (HUC-JIR) çağdaş Yahudi çalışmaları ve dilbilim profesörü olan Sarah Bunin Benor'un 2002'den beri geliştirdiği bir çalışma. Benor, Los Angeles kampüsünde görev yapıyor ve 2020 yılında Jewish Language Project'i (Yahudi Dilleri Projesi) resmi olarak başlattı. Bu proje HUC'un bir inisiyatifi olarak çalışıyor ve sitede de belirtildiği üzere bir "peoplehood" girişimi, yani dilleri kullanarak Yahudi kimliklerini ve toplulukları güçlendirmeyi hedefleyen bir çaba.

Siteyi ilk gezdiğimde şaşırdım çünkü karşıma sadece Ladino, Yidiş ya da İbranice çıkmıyordu. Rubin ve Kahn'ın kitabında sayfa sayfa tanıttığı dillerin hepsi burada: Irak'taki Judeo-Arapça ile Yemen'deki Judeo-Arapçanın birbirinden ne kadar farklı olduğunu, Kuzey Afrika İspanyolcasıyla karışan Haketia'nın nasıl bir ses dünyası olduğunu, İtalya'nın küçük şehirlerinde gelişen Judeo-İtalyanca lehçelerini, Kafkasya'dan Judeo-Tat ve Judeo-Gürcüceyi, Hindistan'dan Judeo-Malayalam'ı görebiliyorsunuz. Her dil için kısa açıklamalar, örnek metinler, videolar, ses kayıtları ve eğitim içerikleri var.

Projenin misyonu net: Yahudilerin tarih boyunca ve dünya çapında konuştuğu ve yazdığı birçok dille etkileşim kurarak nesiller arası ve topluluklar arası Yahudi bağlantılarını güçlendirmek. Spolsky'nin kitabında okuduğunuz "üç dil seviyesi" çerçevesini (yani kutsal dil, yazı dili ve günlük konuşma dili ayrımını) burada somut örneklerle görebiliyorsunuz. Bir dilin dua ederken, günlük sohbette ve yazılı metinlerde nasıl farklı biçimler aldığını ses kayıtları ve görüntülerle izleyebiliyorsunuz.

Projenin başlamasından bu yana etki çarpıcı: 2 milyondan fazla kişi siteleri ziyaret etmiş. Online etkinlikler, videolar, podcast'ler ve sosyal medya eğitim paylaşımlarıyla binlerce kişiye daha ulaşılmış. Dünyanın dört bir yanındaki kurumlar buradaki müfredat ve sergilerden yararlanarak her yaştan insanı eğitiyor, kimlikleri güçlendiriyor ve bağlantılar kuruyor. Bu başarının arkasında yalnızca akademisyenler değil, aktivistler ve onlarca kuruluş var. Oxford School of Rare Jewish Languages, Yiddish Book Center, In Geveb, Endangered Language Alliance, JIMENA, Sephardi American Mizrahi Initiative gibi kurumlarla iş birliği yapıyorlar. Hep birlikte tehlike altındaki ve yeni ortaya çıkan Yahudi dillerini belgeliyor, dillerin topluluklar ve kültür içinde nasıl kullanıldığını ve nasıl kullanılabileceğini araştırıyorlar.

Projenin acil bir hedefi var: Çoğu Yahudi bugün İbranice, Yidiş ve Ladino'dan haberdar ama Yahudilerin konuştuğu daha birçok dilden (Judeo-Arapçadan Judeo-İtalyancaya, Jewish Malayalam'dan Jewish English'e kadar) habersiz. Göçler ve diğer tarihsel olaylar nedeniyle bu dillerin çoğu tehlike altında. Judeo-Arapçanın pek çok lehçesi, Orta Asya'daki Judeo-Tat, Hindistan'daki Judeo-Malayalam gibi diller belgelenmezse, bu dilleri konuşan son nesil vefat ettiğinde bu diller de kaybolacak. Proje, önümüzdeki on yıl içinde bu dilleri belgelemeyi ve farkındalık yaratmayı zorunlu görüyor. Bu sadece akademik bir mesele değil; hem bu dillerin son konuşucuları olan yaşlı Yahudiler hem de çok yönlü bir mirasa sahip olduklarını öğrenmekten fayda görecektir Yahudi çocuklar için bu çalışma kritik.

Projenin temel fikirlerinden biri "peoplehood", tüm Yahudi topluluklarını birbirine bağlayan ortak kimlik duygusu. Dil çeşitliliğini bilmek, farklı Yahudi toplulukları arasında gerçek bir bağ kurmanın yollarından biri. Bugün Amerika'da yetişen bir genç Judeo-Malayalam'ın varlığını öğrenmese, Hindistan'daki küçük Bene Israel topluluğuyla hiçbir bağı olmayabilir. Aynı şekilde Kuzey Afrika kökenli bir genç, Doğu Avrupa Yidiş kültürünü bilmezse, Yahudi tarihinin devasa bir bölümüne dokunmadan büyür. Site, bu dilleri tanıtarak farklı geçmişlere sahip Yahudilerin kendi ve başkalarının atalarını daha iyi tanımasını ve uzaktaki Yahudi topluluklarla (geçmişteki ve bugünkülerle) daha güçlü bir bağ hissetmesini sağlıyor.

Projenin 2045 yılına kadar belirlediği vizyonu da iddialı: Her bilinen Yahudi dil çeşidinin iyi belgelenmiş olması, Yahudi dil kaynaklarının erişilebilir hale gelmesi ve karşılaştırmalı araştırmaların artması. "Postvernacular activities" (artık günlük konuşma dili olmayan dillerin kültürel etkinliklerde kullanımı) gibi kavramlarla dillerle yeni türden etkileşimler kurulmasını hedefliyorlar.

Projenin değerleri de dikkat çekici: Sosyal girişimcilik (dünyada bir sorun görüp çözüm üretmek ve uygulamak), nesiller arası etkileşim (her yaşta insanın ve çağdaş insanlarla vefat etmiş ataların birbirinden öğrenmesi), çeşitlilik (farklı atasal ve dilsel geçmişlere sahip insanları bir araya getirmek), iş birliği (diğer Yahudi ve dil organizasyonlarıyla çalışmak, koalisyonlar kurmak), mentorluk (öğrencileri, akademisyenleri, sanatçıları ve aktivistleri güçlendirmek) ve duyarlılık (gazetecilere, eğitimcilere, kuruluşlara ve bireylere hızlı yanıt vermek).

Site aynı zamanda eğitimciler için çok değerli: Okullarda, müzelerde, topluluk merkezlerinde ya da çevrimiçi eğitimlerde Yahudi dillerini anlatmak isteyen herkes için hazır materyaller, ders planları, görseller ve ses kayıtları sunuyor. Rubin ve Kahn'ın kitabında teorik olarak okuduğunuz bir dili, burada gerçek konuşuculardan dinleyebilir, eski el yazması örneklerini görebilir, hatta bazı dillerde basit kelimeler öğrenebilirsiniz.

Projenin finansmanı da dikkat çekici: HUC'un yanı sıra Dorot Foundation, Maurice Amado Foundation, Association for Jewish Studies gibi kurumlardan ve yüzlerce bireysel bağışçıdan destek alıyor. 2022'de sitesinin logosu yenilendi. Daria Lesnik Hoffman'ın tasarladığı yuvarlak suluboya resim bir dünyayı çağrıştırarak Yahudi topluluklarının çeşitliliğini vurguluyor, ortasındaki alef harfi ise Yahudi dillerinin ortak noktalarını, özellikle İbranice etkisini temsil ediyor.

Bu üç kaynak birlikte ele alındığında elimize berrak bir çerçeve geçiyor: jewishlanguages.org bugünün haritasını veriyor, Rubin ve Kahn'ın kitabı çeşitliliği ve örnekleri gösteriyor, Spolsky'nin çalışması ise bu çeşitliliğin neden oluştuğunu açıklıyor. Yahudi dillerinin sadece geçmişte değil, bugün de yaşayan bir alan olduğunu görmek için bu üç kaynağa başvurmak çok değerli.

Tarih Boyunca Diller Nasıl Şekillendi?

Yahudi dillerinin tarihine bakmak, aslında sürekli hareket halinde olan bir topluluğun rotasını izlemek gibi. Her göç, her sürgün, her yeni yerleşim dili dönüştürmüştü; kimi zaman kelimeleri, kimi zaman alfabeleri, kimi zaman da diller arası ilişkileri yeniden şekillendirmiş.

En erken dönemlerde İbranice ve Aramice yan yana duruyor. İbranice yalnızca kutsal metinlerin dili değildi; antik İsrail'de günlük hayatta da kullanılıyordu. Aramiceyi bugün çoğunlukla "Talmud'un dili" olarak biliriz ama Babil sürgünü sonrasında Yahudilerin günlük konuşma dili haline gelmişti. Spolsky'nin açıkladığı "üç dil seviyesi" tam burada belirginleşiyor: İbranice kutsal dil olarak korunurken, Aramice hem yazı dili hem de gündelik iletişim dili oldu.

Bugün bile bazı duaların Aramice okunması, örneğin Kadiş'ın tamamen Aramice olması, bu tarihsel mirasın devamı.

Helenistik döneme gelindiğinde Yunanca güçlü bir biçimde sahneye çıktı. İskenderiye, Antakya ve diğer büyük merkezlerde Yahudiler Yunanca konuşuyor, Yunanca yazıyor ve hatta kutsal metinlerini Yunancaya çeviriyorlardı. Septuagint olarak bilinen İbranice İncil'in Yunanca çevirisi bu dönemin en önemli ürünlerinden biri. Buna rağmen İbranice sinagoglarda ve ritüel yaşamında varlığını sürdürdü; yani yeni dil, eskiyi tamamen silmek yerine onunla yan yana yaşamayı öğretti.

İslam coğrafyasına geçişle birlikte Arapça Yahudi topluluklarının hem günlük hayatının hem de entelektüel üretiminin merkezine yerleşti. Yahudiler Arapça konuşuyor, Arapça yazıyor fakat İbrani harflerini kullanıyordu. Böylece Judeo-Arapça ortaya çıktı. Maimonides'in *Delâletü'l-Hâirîn* (Guide of the Perplexed) eserini Judeo-Arapça yazması, dilin akademik ve felsefi üretim kapasitesini açıkça gösteriyor. Saadia Gaon gibi âlimler de sözlük, teoloji ve çeviri çalışmalarını bu dilde yürüttü. Rubin ve Kahn'ın aktardığı gibi, Judeo-Arapça her bölgede farklı bir biçim aldı. Irak ile Yemen arasında, Kahire ile Fas arasında belirgin farklar vardı. Başka bir deyişle, tek bir Judeo-Arapça yoktu; pek çok yerel çeşidi vardı.

Orta Çağ'ın İspanya'sında ise bambaşka bir dilsel evren şekillendi. Sefarad Yahudileri Kastilya İspanyolcasını konuşuyor ve onu yine İbrani harfleriyle yazıyordu. Şiirden felsefeye, bilimden günlük yazışmalara kadar geniş bir üretim alanı oluştu. 1492 sürgününden sonra bu dil İber Yarımadası'ndan Osmanlı topraklarına, Balkanlara ve Kuzey Afrika'ya taşındı. Yeni coğrafyalarda yerel dillerle temas ederek Ladino'nun farklı yerel biçimleri ortaya çıktı. İzmir'de Türkçe etkisi belirgindi, Selanik'te Yunanca unsurlar hissediliyordu, İstanbul'da ise biraz daha farklı bir karışım oluşmuştu. Kelimeler aynı kökten gelse bile yerel yaşam diliyle bütünleşerek çeşitleniyordu.

Doğu Avrupa'da gelişen Yidiş ise Almanca, İbranice ve Slav dillerinin birleşiminden doğdu ve 19. yüzyıla gelindiğinde milyonlarca Yahudinin ana diliydi. Gazeteler, tiyatro metinleri, şarkılar ve romanlar bu dilde üretildi. Sholem Aleichem'in Tevye hikâyeleri ya da Isaac Bashevis Singer'ın eserleri, Yidiş'in yalnızca konuşma dili değil güçlü bir edebiyat dili olduğunu gösteriyor. Spolsky'nin belirttiği gibi Yidiş, hem gündelik iletişim hem de kültürel ifade alanı olarak işlev gördü.

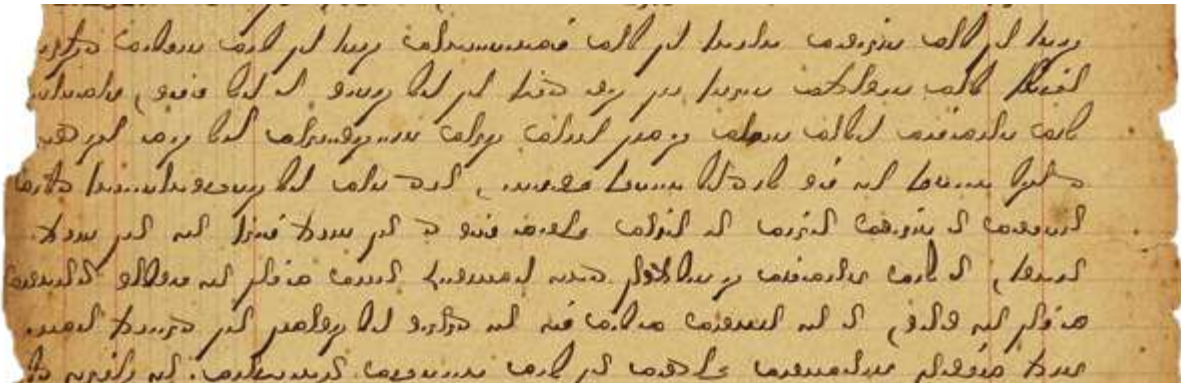
Tüm bu örneklerde ortak bir çizgi var: Her dil bir yolculuğun izi. Topluluk nereye gittiyse dili de onunla birlikte yeni bir katman kazandı. Bazen eski dil ritüellerde yaşamaya devam etti, bazen yeni dil günlük hayatın taşıyıcısı oldu, kimi zaman da iki dil iç içe geçti. Fakat bütün bu değişimlerin içinde İbranice bir şekilde hep varlığını sürdürdü; kimi zaman dua dili olarak, kimi zaman kutsal metinlerde, kimi zaman da farklı Yahudi dillerine karışan kelimeler halinde.

İki Ses, İki Coğrafya: Ladino ve Yidiş

Yahudi dillerinin çeşitliliğini anlamak için bazen iki örneğe yakından bakmak, genel bir listeyi okumaktan çok daha açıklayıcı olabiliyor. Ladino ve Yidiş bu açıdan çok önemli: Biri Akdeniz ve Balkan dünyasının sıcak sokaklarında, diğeri Doğu Avrupa'nın soğuk kışlarında şekillendi. İkisi de günlük hayatın, edebiyatın, müziğin dili oldu. Ve bugün ikisi de farklı nedenlerle yeniden ilgi görüyor.

Ladino: Sürgünle Taşınan Bir Dil

Ladino, 1492'de İspanya'dan sürgün edilen Sefarad Yahudilerinin dilidir. Kastilya İspanyolcası kökenli olan bu dil, Yahudiler Osmanlı İmparatorluğu'na, Kuzey Afrika'ya ve Balkanlara yerleştikçe yeni coğrafyaların etkisiyle değişti. İstanbul'da, Selanik'te, İzmir'de, Saraybosna'da, Sofya'da konuşulan Ladino birbirinden farklıydı çünkü her yerde yerel dillerle (Türkçe, Yunanca, Arapça, Slavca) temas ediyordu. Ama hepsi aynı kökten geliyordu ve hepsi İbrani harfleriyle yazılıyordu.

Fotoğraf: Stroum Yahudi Araştırmaları Merkezi

Ladino yalnızca günlük konuşma dili değildi. Gazeteler, kitaplar, şiirler, tiyatro metinleri bu dilde yazıldı. Özellikle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında canlı bir basın hayatı vardı. *La Epoca*, *El Tiempo*, *La Boz de Oriente* gibi gazeteler Osmanlı Yahudilerinin gündemini

belirliyordu. Romanlar, ansiklopediler, hatta bilimsel çeviriler Ladino'ya aktarılıyordu. Dil sadece iletişim aracı değil, aynı zamanda topluluk kimliğinin taşıyıcısıydı.

Bugün Ladino artık bir günlük konuşma dili değil. 20. yüzyılda göçler, asimilasyon ve Holokost'un etkisiyle konuşucu sayısı hızla azaldı. Selanik'teki büyük Yahudi nüfusu 1943'te neredeyse tamamen yok edildi. İsrail'e ve başka ülkelere göç edenler çoğunlukla İbranice, İngilizce, Fransızca gibi dillere geçti. Ama kültürel hafıza olarak Ladino hâlâ çok canlı. Müzikte Ladino şarkıları (*kantikas*) hem eski toplulukların yaşadığı bölgelerde hem uluslararası platformlarda seslendirilmeye devam ediyor. Yasmin Levy, Flory Jagoda gibi sanatçılar Ladino şarkılarını yeni nesillere taşıyor.

Dijital dünyada da Ladino varlığını sürdürüyor. *Aki Yerushalayim* gibi yayınlar dili belgelemeye devam ediyor. Akademik çalışmalar artıyor, arşivler dijitalleştiriliyor. Sosyal medyada genç nesil Ladino kelimeleri paylaşıyor, eski fotoğraflara yorum yazıyor, aile hikâyelerini anlatıyor. Ladino artık günlük bir iletişim dili olmasa da, kültürel bir bağ ve kimlik işareti olarak önemini koruyor.

Yidiş: Doğu Avrupa'nın Edebiyat Dili

Yidiş'in hikâyesi farklı ama bir o kadar etkileyici. Almanca, İbranice ve Slav dillerinin karışımından doğan Yidiş, Orta Çağ'da Almanya'da ortaya çıktı ve zamanla doğuya, Polonya, Litvanya, Ukrayna, Romanya'ya yayıldı. 19. yüzyılda milyonlarca Yahudinin ana diliydi. Varşova'dan Vilnius'a, Odesa'dan Krakow'a kadar geniş bir coğrafyada evlerde, sokaklarda, pazarlarda, sinagoglarda Yidiş konuşuluyordu.

Yidiş sadece bir konuşma dili değildi; devasa bir edebiyat dili, tiyatro dili, gazete diliydi. Sholem Aleichem'in *Tevye der Milkhiker* (Sütçü Tevye) hikâyeleri Doğu Avrupa'nın küçük kasaba hayatını anlatıyordu ve daha sonra *Damin Üstünde Kemancı* müzikaline dönüştü. Isaac Bashevis Singer'ın romanları Holokost öncesi Yahudi dünyasını tüm karmaşıklığıyla yansıtıyordu; Singer, Yidiş'te yazdığı eserlerle 1978'de Nobel Edebiyat Ödülü aldı. Chaim Grade'in şiirleri, Peretz Markish'in eserleri, Moyshe-Leyb Halpern'in metinleri Yidiş edebiyatının zenginliğini gösteriyordu.

Yidiş tiyatrosu da çok güçlüydü. New York'tan Varşova'ya, Moskova'dan Buenos Aires'e kadar Yidiş sahneleri vardı. Maurice Schwartz, Ida Kaminska gibi oyuncular Yidiş tiyatrosunun yıldızlarıydı. Gazeteler günlük hayatın her alanını kapsıyordu: siyaset, edebiyat, mizah, kadın hakları, sosyalizm. *Forverts* (The Forward) gibi Yidiş gazeteler milyonlarca okuyucuya ulaşıyordu.

20. yüzyılın ortasında Holokost Yidiş'i neredeyse yok etti. Konuşucularının büyük çoğunluğu öldürüldü, hayatta kalanlar çoğunlukla İbranice, İngilizce ya da başka dillere geçti. Sovyetler Birliği'nde Yidiş kültürü bastırıldı, Yidiş yazarlar tasfiye edildi. İsrail'de İbranice'nin ulusal dil olarak yükselmesiyle Yidiş geri plana itildi, hatta bazen "diaspora dili" olarak hor görüldü. Uzun süre Yidiş "ölmekte olan bir dil" olarak görüldü.

Ama son yıllarda Yidiş yeniden canlanıyor. Hasidik topluluklar, özellikle Satmar, Skver, Bobov gibi gruplar Yidiş'i ana dil olarak kullanmaya devam ediyor. Brooklyn'deki bazı mahallelerde çocuklar hâlâ Yidiş'le büyüyor. Akademide Yidiş çalışmaları güçleniyor: *In Geveb: A Journal of Yiddish Studies* gibi dergiler, Yiddish Book Center gibi kurumlar, YIVO Institute for Jewish Research gibi araştırma merkezleri dili yaşıyor. Üniversitelerde Yidiş dersleri açılıyor, genç araştırmacılar bu alana ilgi gösteriyor.

Müzikte de Yidiş varlığını sürdürüyor. Klezmer müziği dünya çapında dinleniyor, geleneksel Yidiş şarkıları yeni düzenlemelerle yorumlanıyor. The Klezmatics, Daniel Kahn & The Painted Bird gibi gruplar Yidiş müziğini çağdaş tarzlarla buluşturuyor.

İki Dil, İki Yolculuk

Ladino ve Yidiş'in hikâyeleri benzer ama bugünkü durumları farklı. İkisi de Yahudi topluluklarının bulunduğu coğrafyaların dillerini alıp kendi kültürel ihtiyaçlarına göre dönüştürdü. İkisi de edebiyat, müzik ve günlük hayatın taşıyıcısı oldu. İkisi de 20. yüzyılda büyük kayıplar yaşadı. Ama bugün Ladino daha çok kültürel hafıza, müzik ve aile gelenekleri yoluyla yaşarken, Yidiş hem Hasidik toplulukların günlük dili hem de akademik ve sanatsal üretimin konusu olarak varlığını sürdürüyor.

İki dil de şunu gösteriyor: Bir dil kaybolsa bile tamamen yok olmuyor. Bazen bir şarkıda, bazen bir deyimde, bazen bir aile hikâyesinde, bazen de yeni neslin merakında yaşamaya devam ediyor.

İbranice ve Aramice

Ladino ve Yidiş'in hikâyelerini dinledikten sonra akla şu soru geliyor: Peki İbranice ne oldu? Tarih boyunca kutsal dil olarak yaşadı ama bugün İsrail'de milyonlarca insanın ana dili. Nasıl oldu da "ölü" bir dil modern bir devletin günlük konuşma diline dönüştü? Ve neden bazı Yahudi gruplar bu dönüşüme karşı çıkıyor?

İbranice: Kutsal Dilden Ulusal Dile

İbranice'nin hikâyesi Yahudi dilleri arasında benzersiz. Binlerce yıl boyunca kutsal metinlerin ve dua dilinin dili olarak yaşadı ama günlük konuşma dili değildi. Spolsky'nin kitabında anlattığı gibi, İbranice "kutsal dil" seviyesinde kaldı; insanlar evlerinde, sokaklarda, pazarlarda Aramice, Yunanca, Arapça, Ladino ya da Yidiş konuşuyordu ama sinagogda İbranice dua ediyordu.

Ladino ve Yidiş gibi diller günlük hayatın taşıyıcısıydı. İbranice ise farklıydı: Dua kitaplarında, Tevrat'ta, Talmud'da yazılıydı ama sokakta konuşulmazdı. Bu durum yüzyıllarca böyle devam etti.

19. yüzyılın sonunda bir dönüşüm başladı. Avrupa'da yükselen milliyetçilik hareketleri ve Siyonizm'in (Yahudi ulusal hareketinin) ortaya çıkışıyla birlikte İbranice'yi yeniden canlandırma

fikri güçlendi. Fikir şuydu: Eğer Yahudiler kendi topraklarında bir ulus devlet kuracaklarsa, ortak bir dile ihtiyaçları vardı. Ve bu dil İbranice olmalıydı.

Bu hareketin en önemli ismi Eliezer Ben-Yehuda. Ben-Yehuda 1881'de Filistin'e (bugünkü İsrail topraklarına) göç etti ve İbranice'yi günlük hayatın dili haline getirme projesine başladı.

Bu konuyu anlatan önemli kaynaklardan biri Lewis Glinert'in *The Story of Hebrew* (İbranice'nin Hikâyesi) kitabı. Glinert, Dartmouth College'da İbranice ve Yidiş profesörü ve bu kitabı 2017'de Oxford University Press yayınladı. Kitap İbranice'nin üç bin yıllık tarihini, özellikle modern dönemde nasıl yeniden canlandığını anlatıyor.

Glinert'in anlattığına göre, Ben-Yehuda evinde sadece İbranice konuşulmasını şart koştu. Karısıyla İbranice konuşuyor, çocuğuna İbranice masallar anlatıyordu. Oğlu Itamar Ben-Yehuda, modern dönemde İbranice'yi ana dil olarak konuşan ilk çocuk olarak bilinir. Başlangıçta bu çok zordu çünkü çocuk oyun arkadaşlarıyla nasıl konuşacaktı? Etraftaki herkes Yidiş, Arapça ya da başka diller konuşuyordu. Ama Ben-Yehuda ısrar etti.

Bu kolay bir süreç değildi. İbranice'de modern hayatın kelimelerini karşılayacak sözcükler yoktu. "Tren", "gazete", "dondurma", "futbol" gibi kavramlar için yeni kelimeler üretmek gerekti. Ayrıca kutsal metinlerdeki İbranice (Biblical Hebrew) ile günlük hayatta konuşulacak modern İbranice arasında önemli farklar vardı. Kelimeler, fiil çekimleri, cümle yapıları farklıydı. Bugün bile bu ikisi üniversitelerde ve dil okullarında ayrı dersler olarak öğretiliyor.

Ben-Yehuda ve arkadaşları hem yeni kelimeler türetmek hem de eski metinlerdeki dili modern kullanıma uyarlamak zorundaydılar. İbranice köklerden yeni kelimeler türettirler, bazen Aramice'den ödünç aldılar, bazen tamamen yeni terimler icat ettiler. Mesela "gazete" için *iton* kelimesini türettirler (İbranice *et* kökünden, "zaman" anlamına geliyor). "Dondurma" için *glida* kelimesini kullandılar (*kerach* kökünden, "buz" anlamına geliyor).

Glinert'in belirttiği gibi, bu süreç sadece dilbilimsel değil, aynı zamanda ideolojik ve siyasiydi. İbranice yeniden canlandırma projesi, Yahudi kimliğini yeniden tanımlama projesiydi. Eski dini bir kimlikten modern, laik, ulusal bir kimliğe geçiş yapıyordu.

20. yüzyılın başında İbranice okullar açıldı, gazeteler yayımlandı, tiyatrolar kuruldu. Çocuklar İbranice şarkılar söylüyor, İbranice oyunlar oynuyordu. 1948'de İsrail Devleti kurulduğunda İbranice doğal olarak resmi dil oldu. Bugün İbranice yaklaşık 9 milyon kişinin ana dili. "Ölü" bir dilden canlı bir ulusal dile dönüşen tek örnek olarak tarihe geçti.

Ladino ve Yidiş kaybolurken İbranice yeniden doğdu. Ama bu başarı hikâyesinin bir bedeli vardı: Yahudilerin İsrail'e göç etmesiyle birlikte Ladino ve Yidiş gibi diaspora dilleri geri planda kaldı. İsrail'de çocuklar artık İbranice konuşuyordu; ebeveynlerinin Ladino ya da Yidiş'i yavaş yavaş unutuluyordu.

İbranice'ye Karşı Çıkanlar: Yidiş'i Tercih Edenler

Ama herkes bu dönüşümü desteklemedi. Bazı Hasidik gruplar (Yahudi mistisizmine dayalı dini topluluklar), özellikle Satmar Hasidim ve benzeri topluluklar, İbranice'nin günlük hayatta konuşulmasına karşı çıkıyor. Onlara göre İbranice kutsal bir dildir ve seküler (dini olmayan) amaçlar için kullanılmamalıdır. Mesih gelene kadar İbranice sadece dua ve kutsal metinler için kullanılmalı, günlük hayatta ise Yidiş konuşulmalıdır.

Yidiş bölümünde bahsettiğimiz gibi, bu görüş bugün hâlâ geçerli. New York'un Brooklyn semtindeki Williamsburg ve Borough Park mahallelerinde, Kudüs'teki Mea Shearim semtinde yaşayan bazı Hasidik topluluklar çocuklarını Yidiş'le büyütüyor. Sokak tabelaları Yidiş'te, dükkân isimleri Yidiş'te, günlük konuşmalar Yidiş'te. İbranice sadece sinagogda ve dini eğitimde kullanılıyor.

Bu durum ilginç bir paradoks yaratıyor: İsrail'de seküler Yahudiler günlük hayatta İbranice konuşurken, en dini topluluklar Yidiş'i tercih ediyor. İbranice'nin modern dönemdeki dönüşümü bu kadar tartışmalı.

Aramice: Talmud'dan Bugüne

Aramice ise başka bir hikâye. Babil sürgünü sonrası Yahudilerin günlük dili haline gelen Aramice, Talmud'un (Yahudi dini yasaları ve tartışmalarının toplandığı büyük metin) büyük bir kısmının dilidir. Bugün *Kadiş* (ölüler için okunan dua) gibi bazı dualar hâlâ Aramice okunur. Sinagogda İbranice dualar okunurken araya Aramice Kadiş girer. Çoğu insan ne dediğini tam anlamasa da ezberden okur.

Ama Aramice sadece geçmişte kalan bir dil değil; hâlâ konuşan topluluklar var. Suriye'nin Maaloula köyünde, Irak'ın kuzeyinde ve İsrail'de yaşayan bazı küçük topluluklar Aramice konuşmaya devam ediyor. Ama bu toplulukların çoğu Hristiyan; Yahudi topluluklarda Aramice neredeyse tamamen kayboldu. Yine de akademik çalışmalarda ve dini eğitimde Aramice hâlâ öğretiliyor. Talmud okumak için Aramice bilmek şart.

İbranice'nin "ölü" bir dilden ulusal dile dönüşümü istisnai bir başarı hikâyesi. Aramice ise kutsal metinlerde ve akademik çalışmalarda yaşamaya devam ediyor. Bu iki dilin hikâyeleri, Yahudi dillerinin ne kadar farklı yollar izleyebileceğini gösteriyor: Biri yeniden doğdu, diğeri sessizce varlığını sürdürüyor. Peki ya diğer Yahudi dilleri? Bugün neler yapılıyor, bu diller nasıl belgeleniyor, kim çalışıyor bunlar üzerine?

Bu Diller Bugün Nerede?

Yahudi dillerinin çoğu 20. yüzyılda büyük kayıplar yaşadı. Holokost, göçler, asimilasyon ve İbranice'nin İsrail'de yükselişi bu dillerin konuşucularını hızla azalttı. Ama son yıllarda umut verici bir değişim yaşanıyor: Akademik kurumlar, sivil toplum örgütleri, dijital platformlar ve genç nesil bu dilleri yeniden keşfediyor, belgeliyor ve yaşıyor.

Yiddish Book Center: Çöp Konteynerlerinden Dijital Kütüphaneye

1980'de yirmi dört yaşında bir Yidiş edebiyatı öğrencisi olan Aaron Lansky şunu fark etti: Yaşlı Yahudiler ölüyor ve evlerindeki Yidiş kitaplar çöpe atılıyor. O dönemde uzmanlar dünyada toplanabilecek yaklaşık 70.000 Yidiş kitap olduğunu tahmin ediyordu. Lansky ülke çapında gönüllülerle bir kampanya başlattı. Altı ayda 70.000 sayısını geçtiler. Bugüne kadar 1,5 milyondan fazla Yidiş kitap topladılar. Bazıları sahipleri tarafından sevgiyle teslim edildi, bazıları son anda bodrumlardan ve çöp konteynerlerinden kurtarıldı.

1997'de Massachusetts'te Hampshire College kampüsünün kenarındaki bir elma bahçesine büyük bir bina inşa edildi. Ama Lansky hiçbir zaman burayı eski kitaplar için bir depo olarak görmedi. Hedef, eski kitapları yeni okuyucuların eline vermek ve bu kitapların içerdiği kültürü yeni nesillere açmaktı.

Fotoğraf: Ben Barnhart, Yiddish Book Center

1998'de binlerce kitap dijitalleştirildi ve Steven Spielberg Digital Yiddish Library kuruldu. Bugün dijital kütüphanede 12.000'den fazla başlık var ve bu eserler şimdiye kadar 5 milyon kez indirilmiş.

Merkez sadece arşiv değil, aynı zamanda aktif bir kültür merkezi. Yaz programları düzenliyor, yüzlerce çevirmen yetiştirdi, White Goat Press adlı bir yayınevi kurdu. 2010'da dünya çapında Yidiş dilini ve kültürünü belgeleyen 1.400'den fazla sözlü tarih röportajı toplandı. Mayıs 2025'te Universal Yiddish Library lansmanı yapıldı: National Library of Israel, YIVO Institute ve New York Public Library ile birlikte dört kurumun Yidiş koleksiyonlarını tek bir portaldan erişilebilir hale getirdiler.

Bir zamanlar aşağılanan, ihmal edilen ve neredeyse unutilan Yidiş edebiyatının artık bir evi var ve gelecek nesillere hizmet edecek.

Yidiş Yaşıyor: Sokaktan İnternete

Rebecca Margolis'in 2023'te yayımlanan *Yiddish Lives On: Strategies of Language Transmission* (Yidiş Yaşıyor: Dil Aktarım Stratejileri) kitabı, Yidiş'in 20. yüzyılın ikinci yarısında neredeyse kaybolmaktan nasıl kurtulduğunu anlatıyor.

Margolis'e göre Yidiş artık milyonlarca insanın ana dili değil ama tamamen ölmedi. Hasidik topluluklar günlük dil olarak kullanmaya devam ediyor. Akademide çalışmalar güçleniyor. Klezmer müziği dünya çapında dinleniyor. Ve belki en önemlisi, Yahudi olmayan insanlar da Yidiş öğrenmeye başladı.

Yidiş "postvernacular" (günlük konuşma dili olmaktan çıkmış ama kültürel olarak yaşayan) bir dil haline geldi. Artık sokakta konuşulmuyor ama şarkılarda, derslerde, festivallerde, dijital platformlarda yaşıyor. Amerika'da Workers Circle gibi kuruluşlar Yidiş kursları düzenliyor. Almanya'da Yidiş tiyatro grupları kuruluyor. Polonya'da Yidiş şarkı koroları var. Bu ilgi, Yidiş'in sadece bir topluluk dili değil, Avrupa kültürel mirasının bir parçası olarak görülmeye başlandığını gösteriyor.

Ladino'nun Dijital Dönüşümü

Carlos Yebra López'in 2024'te yayımlanan *Ladino on the Internet* kitabı, Ladino'nun dijital ortamda nasıl yeniden canlandığını belgeleyen ilk kapsamlı çalışma. Yebra López, küresel Ladino topluluğunun artık öncelikle çevrimiçi bağlandığını gösteriyor.

1990'larda e-posta gruplarıyla başlayan süreç, 2000'lerde YouTube arşivleri, sosyal medya (Facebook, TikTok, WhatsApp) ve dil öğrenme uygulamalarıyla (Duolingo, uTalk) hız kazandı. Pandemi döneminde "Zoom Boom" yaşandı: The Sephardic Digital Academy, Enkontros de Alhad (Pazar Buluşmaları), Oxford School of Rare Jewish Languages gibi online okullar Ladino dersleri vermeye başladı.

2021'den itibaren Netflix'teki *Kulüp* (Türk dizisi) ve *The Beauty Queen of Jerusalem* (İsrail dizisi) Ladino şarkılarına ve konuşmalarına yer verdi. Böylece milyonlarca kişi Ladino'yu duymuş oldu.

Kurumsal düzeyde de önemli girişimler var: **Ladinokomunita** (American Ladino League) Amerika'da, **eSefarad** İspanya'da, **Ladino21** dijital platformlarda Ladino'yu yaşatmaya çalışıyor. İsrail'de **Autoridad Nacionala del Ladino** (Ladino Ulusal Otoritesi) devlet desteğiyle çalışıyor. **Aki Yerushalayim** dergisi yıllardır Ladino'da yayın yapıyor.

Oxford School of Rare Jewish Languages: 18 Dil, Tek Platform

2021'de Oxford Üniversitesi'nde kurulan **Oxford School of Rare Jewish Languages (OSRJL)**, dünya çapında kaybolmakta olan Yahudi dillerini ücretsiz online derslerle öğretiyor. 18 farklı dilde dersler sunuluyor: Haketia, Judeo-Arapça (Bağdat ve Klasik), Judeo-Farsça, Judeo-İtalyanca, Judeo-Türkçe, Karaim, Ladino, Yidiş ve daha fazlası.

Dersler Zoom üzerinden gerçekleşiyor. Hindistan'dan birisi Judeo-Malayalam öğrenebiliyor, Türkiye'den birisi Judeo-Turkish öğrenebiliyor, Amerika'dan birisi Judeo-Arabic öğrenebiliyor. OSRJL aynı zamanda bu dilleri konuşan son nesille kayıt yapıyor, arşivler oluşturuyor. Her kaydedilen ses, kaybolmakta olan bir dünyanın izini koruyor.

Akademi ve Kültür Merkezleri

Yahudi dilleri dünyanın pek çok üniversitesinde çalışılıyor. Amerika'da Columbia, Yale, University of Pennsylvania, UCLA'de dersler var. **YIVO Institute for Jewish Research** New York'ta Yidiş araştırmalarının merkezi. Avrupa'da Polonya'nın Kraków şehrinde Jewish Culture Festival her yıl düzenleniyor. Almanya'da Heinrich Heine Üniversitesi, Hollanda'da University of Amsterdam, Macaristan'da Central European University Yahudi dilleri çalışmaları yürütüyor. İsrail'de Tel Aviv University, Hebrew University, Bar-Ilan University'de hem İbranice'nin tarihi hem diaspora dilleri çalışılıyor.

Fotoğraf: YIVO Institute for Jewish Research

Dijital arşivler, sosyal medya, podcast'ler, YouTube kanalları, Netflix dizileri artık Yahudi dillerinin yaşadığı yeni mekânlar. Belki bu diller artık sokakta konuşulmuyor ama internet üzerinde, akademik derslerde, müzik festivallerinde, genç neslin merakında yaşamaya devam ediyor.

Geleceğe Dair Sorular

Aaron Lansky 1980'de çöpe karışmak üzere olan Yidiş kitaplarını toplarken basit ama sarsıcı bir soru sormuştu: "Zaman yetiyecek mi?" Bugün, kırk yılı aşkın süre sonra, soru değişti: "Bu diller nereye gidiyor?"

Hasidik mahallelerinde hâlâ Yidiş konuşan çocuklar var; akademik platformlarda dili ilk kez duyan gençler de var. İzmir'de Ladino'yu son kez duyduğunu düşünen yaşlılar var; sosyal medyada Ladino melodileri paylaşan yirmili yaşlarındaki gençler de. Hangisi "gerçek dil

deneyimi"? Belki hiçbirisi tek başına değil. Belki dil, bu karışıklıkların arasında bir yerde var olmaya devam ediyor.

Bir dilin yaşaması ne anlama gelir? Konuşuluyor olması mı? Hatırlanıyor olması mı? Öğrenilmesi mi? Yoksa yalnızca kaybolmasına izin verilmemesi mi?

Carlos Yebra López Ladino'nun dijital çağdaki hâline "Sepharad 4" dedi. Peki sıradaki aşama ne? Yapay zekânın Ladino çevirileri yapması mı? Metaverse'de eski bir Selanik sokağında Ladino sohbeti duymak mı? Bu dönüşümler bir canlanma mı, yoksa gecikmiş bir vedanın yeni biçimleri mi? Şimdiden söylemek mümkün değil.

Yahudi dilleri tarih boyunca kesintiye uğramış, dağılmış, yeniden şekillenmiş, yeniden adlandırılmış diller. Devamlılık hiçbir zaman düz bir çizgi olmadı. Belki de en doğru soru şu: Bir dil sona erdiğinde ne biter? Ve bir dil yeniden duyulduğunda ne başlar?

Bugün söyleyebileceğimiz tek şey şu: Bu dillerin bazıları sönüyor gibi görünüyor, bazıları yeniden kıvılcım alıyor, bazıları da henüz adını bilmediğimiz başka bir biçime doğru ilerliyor. Kaybolmak ile devam etmek arasındaki bu gri alan, Yahudi tarihinin büyük bölümünde olduğu gibi, yine kesinliğe değil soruya alan açıyor.

Belki de en sağlıklı yaklaşım, dillerin kaderini bir hüküm olarak değil, süregiden bir soru olarak görmektir.

Açık Kitap

7. Bölüm: Azınlık Sesler

Yazar: **Ceki Hazan** | Görsel Tasarım: **Mina Yancı İbiş**

(‘Un Libro Avierto’ – ‘Açık Kitap’ Projesi, 2025)

Bu içerik, Hrant Dink Vakfı Azınlık Hakları Akademisi Hibe Programı kapsamında Avrupa Birliği desteğiyle hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu SEHAK adına proje ekibine aittir ve Avrupa Birliği’nin veya Hrant Dink Vakfı’nın görüşlerini yansıtmamaktadır.

Azınlığın Azınlığı

Bu kitabı neden yedinci bir bölümle bitirdiğimi kendime her sorduğumda, cevabın sadece anlatmak istediklerimde değil, rakamların sessiz anlam dünyasında da saklı olduğunu hissediyorum. Yedi, birçok kültürde tamamlanmanın ve döngünün simgesi kabul edilir. Yahudilikte ise bu sayı, yalnızca mistik ya da sembolik bir anlam taşımaz, aynı zamanda zamanın örgüsünü kuran bir eksen gibidir. Menora'nın yedi kolu, haftanın yedi güne bölünmesi, yaratılışın yedi gün üzerinden anlatılması ve bu anlatıda yedinci günün, Şabat'ın, yalnızca çalışmama değil, durup düşünme, kendine dışarıdan bakma günü olarak kutsanması.

Şabat, benim için hiçbir zaman sadece "yasaklar günü" olmadı. Daha çok kendine dürüstlikle bakma, geride kalan haftayı tartma, neleri inşa ettiğine, neleri tükettiğine, kimi ya da neyi ihmal ettiğine bakma alanı oldu. Şabat, topluluk içinde olup yine de bir tür yalnızlığa çekilme anıdır. Herkes orada, ama herkes kendi iç hesaplaşmasında. Bu kitabın yedinci bölümünü de böyle bir Şabat anı gibi düşünüyorum. Metnin içinde koştüğüm, anlattığım, aktardığım, tarihler, kavramlar, kurumlar arasında gezinip durduğum bir yolculuğun sonunda, şimdi bir an durup hem kendime hem okura "Peki bütün bunların içinde biz neredeyiz" diye sormak istiyorum.

Bu yüzden başlığa "Azınlıklar" adını verdim, ama burada peşinde olduğum şey bir hukuk teriminin tanımı değil. Bu bölüm, nüfus tablolarında küçük bir yüzdeliğe sıkışan toplulukları anlatmanın ötesinde, az olmanın, az kalmanın, görünmezleşmenin ve azınlığın içinde bir kez daha azınlık olmanın iç dünyasına bakma denemesi. Bunu hem yaşadığım ülkelere, hem içinde yer aldığım topluluklara, hem de kendi iç sesime tanıklık eden biri olarak yapmak istiyorum.

Bu kitabın ortaya çıkış hikayesi, Hrant Dink Vakfı'nın Avrupa Birliği desteğiyle yürüttüğü Azınlık Hakları Akademisi'ne uzanıyor. O programa katıldığım da hâlâ Türkiye'de yaşıyordum. Bugün artık başka bir ülkede yaşıyor olsam da ailem Türkiye'de, sık sık gidip geliyorum ve zihin dünyam hâlâ bu coğrafya ile konuşmaya devam ediyor. Azınlık Hakları Akademisi'nde geçirdiğim dönemde, yalnızca Türkiye örneğine değil, dünyanın farklı bölgelerindeki azınlıkların hukuki ve siyasal konumlarına da baktık. Uluslararası hukuk uzmanlarını, Birleşmiş Milletler raportörlüğü deneyimi olan isimleri, sahada çalışan sivil toplum temsilcilerini dinledik. Hakların metinle nasıl güvence altına alınmaya çalışıldığını, devletlerin hangi dilleri konuştuğunu, hangi kavramları tercih ettiğini gördüm. Ama tüm o derslerden, mevzuatlardan, raporlardan süzülen şey, bende daha çok insan yüzleri ve seslerdi. Azınlık olmanın sadece hukuki statüyle açıklanamayacağını, bunun günlük hayatta çok farklı biçimler aldığını orada daha net fark ettim.

Rakamlar ve Hisler

Bugün dünya nüfusuna dair herhangi bir grafiğe baksanız, milyarlarca Hristiyan ve Müslüman nüfusundan sonra, Yahudilerden söz ederken 15 ya da 16 milyonluk bir sayıdan bahsedildiğini görürsünüz. Matematiksel olarak bakıldığında bu, çok küçük bir parçadır. Türkiye'ye

döndüğümüzde ise tablo daha da sadeleşir. Türkiye'de yaşayan Yahudilerin sayısı artık bir spor salonunu bile tam dolduramayacak kadar az. Bu, soğuk ve çıplak bir gerçek. Ve gidişat, bu kültürün bu topraklardaki varlığının ileride daha da zayıflayacağını gösteriyor. Tüm bunlar kuşkusuz önemli. Ama ben bu satırlarda sadece bu sayıları konuşmak istemiyorum. Daha çok, o sayıların içinde kalan boşluklara, sessizliklere bakmak istiyorum.

Çünkü azınlık olmak, çoğu zaman bir rakam değil, bir his. İnsan, kâğıt üzerinde çoğunluğun parçası olduğu bir yerde bile kendisini azınlıkta hissedebilir. Aynı dine, aynı millete, aynı etnik kimliğe mensup olduğu halde, toplumun "normal" olarak kabul ettiği çizginin biraz dışında kaldığında, bir anda kendisini kenarda bulabilir. Bu yüzden, "azınlık" kelimesini sadece hukuki tanımlarla sınırlı tutmak bana hiçbir zaman yeterli gelmedi.

Bir topluluğun dış dünyaya göre azınlık olması, o topluluğun kendi içinde eşit, adil ya da çoğulcu olduğu anlamına gelmiyor. Hatta bazen tam tersi; dışarıda sesi kısılanlar, içeride kendi küçük iktidar alanlarını kurup başkalarının sesini kısıbiliyor. Azınlık, yalnızca bir statü değil, aynı zamanda bir güç ilişkisidir. Ve bu güç, her zaman dışarıdan içeriye doğru akmaz. Bazen içeriden içeriye, bazen yukarıdan aşağıya, bazen görünmez çizgilerle örülü sosyal kodlarla işler.

Matruşka

Azınlıkları anlatırken benim sıkça başvurduğum bir görüntü var. Matruşka bebeklerini düşünün. Birini açıyorsunuz, içinden bir tane daha çıkıyor. Onu açıyorsunuz, bir tane daha. Azınlığın azınlığı ve onun da içinde bir başka azınlık. Bu yalnızca teorik bir figür değil, günlük hayatta karşılığı olan bir durum. Toplumun genelinde azınlık olan Yahudilerden söz ettiğimizde, çoğu zaman bu grubu tek bir blok gibi düşünmeye meyilliyiz. Oysa bu bloğun içinde, farklı dindarlık biçimleri, farklı siyasi tutumlar, farklı cinsiyet rolleri, farklı sınıfsal konumlar var. Ve bu farklar, çoğu zaman dışarıdan görünmüyor.

Kendi adıma konuşursam, ben kendimi yalnızca Türkiye'de bir Yahudi olarak azınlıkta hisseden biri olarak değil, Türkiye Yahudi topluluğunun içinde de bir başka katmanda azınlıkta kalan biri olarak görüyorum. İçinde büyüdüğüm Sefarad Ortodoks geleneği, ibadette kadın ve erkeğin birbirinden ayrı oturduğu, metin öğreniminin büyük ölçüde erkeklerin ve belirli otoritelerin alanında kaldığı, geleneksel olanın sorgulanmadan "doğru" kabul edildiği bir yapı sunuyor. Dünyanın birçok yerinde ise geçtiğimiz yüzyılda bu alanlarda ciddi dönüşümler yaşandı. Kadınların ve erkeklerin yan yana oturduğu, dua ve metin öğreniminin herkesin katılımına açıldığı, dindarlığın tek bir kalıba sıkıştırılmadığı örnekler görmek mümkün. Bu örneklerle karşılaştıkça, kendi cemaatimin içinde de farklı bir yere düştüğümü hissediyorum.

Bu his, sadece benimle sınırlı değil diye düşünüyorum. Türkiye'deki yeni jenerasyonun bir kısmı, belki söylemese de benzer bir sıkışmışlık yaşıyor. Aidiyet ile bireysellik arasında ince bir çizgi var. Bir yanda "ait olma" ihtiyacı, diğer yanda "kendin olma" arzusu. Bu ikisi her zaman uyumlu ilerlemiyor. Bazen yalnızca sessiz kalarak, bazen de içinden konuşup dışarıya hiçbir şey söylemeyerek çözülmeye çalışılıyor. İşte "kendi içimizdeki azınlık sesi" dediğim yer, tam

burası. Bir toplulukta olmak ama o topluluğun baskın çizgisinin biraz dışında kalmak. Görünürde uyum sağlamak, ama içeride sürekli bir tür tercüme işlemi yapmak.

Kıydan Düşünmek

Düşünmenin kendisi, tarihin büyük kısmında bir azınlık eylemi oldu. Soru sormak, sorgulamak, "neden böyle" demek, çoğu zaman tehlikeli kabul edildi. Yahudi felsefe geleneğine baktığımızda da bunu görüyoruz. Felsefe yapan düşünürler, çoğu zaman kendi toplulukları içinde marjinal kaldılar. İskenderiye'den Endülüs'e, Amsterdam'dan Paris'e, sürekli bir tür entelektüel sürgünde yaşadılar. Bazıları coğrafi olarak sürgüne gönderildi, bazıları zihinsel olarak kenarda kaldı. Ama belki de güçleri tam buradan geldi. Merkez olmadığında, dogma da olmaz.

Yahudi düşüncesinde, Tanrı'yı tanımlamanın bir yolu vardır: negatif teoloji. Tanrı'nın "ne olduğunu" değil, "ne olmadığını" söyleyerek ilerlersiniz. Tanrı sonsuz değildir, Tanrı mekânda sınırlı değildir, Tanrı zamanla bağlı değildir. Bu "ne değildir" üzerinden konuşma biçimi, belki de azınlık varoluşunun metafizik karşılığıdır. "Ben ne değilim" diyerek var olmak. Çoğunluğun olumlu, tanımlayıcı, kesin dilinin karşısında, azınlığın "değil, ama..." dili.

Merkezden değil, kıydan düşünmek böyle bir şey. Merkez, hep kesindir. Merkez, hep tanımlar. Merkez, hep sınır çizer. Kıyı ise belirsizdir, çizgiler bulanıklaşır, soru işaretleri çoğalır. Bu yüzden belki de en derin düşünceler, hep kenarda yazıldı. Çoğunluğun "doğru" dediği şeyleri sorgulayan, "herkes böyle yapıyor" denildiğinde "neden" diye soran sesler.

Teoride hepimiz eleştirel düşünmeyi, soru sormayı, fikir tartışmasını övüyoruz. Pratikte ise eleştirmekten çok, eleştiriden korkuyoruz. Çünkü hem Türkiye'de hem dünyada, farklı seslerin giderek daha fazla risk taşıdığı bir dönemden geçiyoruz. "Azınlık" sadece kâğıt üzerinde bir statü değil, bir korkular bütünü haline gelebiliyor. Soru sormak, bazen sadece merak değil, aynı zamanda bir cesaret işi oluyor.

İç Baskı

Azınlık hakları üzerine çalışan hukukçular, metinlerinde çoğu zaman koruma mekanizmalarına, güvence altına alınmış haklara ve bunların ihlal edilmemesine odaklanıyor. Bunlar elbette hayati. Fakat azınlık olmanın bir de görünmeyen tarafı var. İç baskı. Öz sansür. Kendi kendini kısıtlayan, törpüleyen, normalleştiren, "şimdilik sus" diyen sesler.

Bu kitabı hazırlarken, kendi içimde de sık sık bu sesle karşılaştım. Bazı konulara yer vermek istedim, sonra durdum. Cümleyi yazdım, sildim. Bir örnek ekledim, sonra çıkardım. Bazen ailemi koruma, bazen topluluğu zor durumda bırakmama, bazen yanlış anlaşılma korkusu, bazen de yersiz bir endişe ile kendimi tuttum. Oysa teoride hepimiz eleştirel düşünmeyi övüyoruz. Pratikte ise, eleştirmek yerine eleştiriden korkuyoruz.

Kadın haklarından, LGBTQI+ mücadelesinden, işçi haklarından, engelli bireylerin görünürlüğünden söz ederken de benzer dinamikleri görüyoruz. Tarih boyunca hangi gruba baksanız, yalnızca dış baskıyla değil, içerdeki korkularla da kuşatılmış bir hayat görüyorsunuz. Dışarıdaki çoğunluk nasıl baskın bir dili "normal" kabul ediyorsa, azınlık topluluklarının kendi içindeki baskın çizgiler de benzer bir rol üstlenebiliyor.

Bu kitapta özellikle Yahudilikte kadın konusuna ayrı bir bölüm ayırmadım. Bu, eksik bir başlık. Başlı başına üzerinde ayrıntılı biçimde çalışılması gereken bir alan. Bunu kasıtlı olarak görmezden geldiğim için değil, bu kitabın sınırları içinde hakkını vererek anlatamayacağımı düşündüğüm için böyle yaptım. Yine de bu konuya ilerleyen dönemde, özellikle dijital platformda, web sitesi üzerinden dönmek ve farklı kaynaklar, metinler, deneyimler üzerinden açmak istiyorum. Çünkü azınlık kavramını ciddiye alıyorsak, topluluk içinde görünmezleştirilen tüm grupları da konuşmak zorundayız. Kadınları, LGBTQI+ bireyleri, farklı mezhepsel ya da kültürel arka planlara sahip olanları, sessiz çoğunlukları ve belki de en çok kendimizi.

Uzaktan Bakmak

Bugün bu satırları yazarken artık Türkiye'de yaşamıyorum. Fakat coğrafi mesafe, zihinsel mesafeyi otomatik olarak getirmiyor. Tam tersine, uzaktan bakmak, bazen daha net görmeye yardımcı oluyor. Bir topluluğun uzağından bakarken, kendi yerini de daha iyi seçebiliyorsun. Ben kendimi bu bölümde ne bir hakem ne de bir lider olarak görüyorum. Daha çok tanık ve gözlemciyim. Dünyanın farklı yerlerinde azınlık ve çoğunluk ekseninde kurulan ilişkileri, Türkiye'de azınlık topluluklarının yaşadıklarını, kendi Yahudi kimliğimin farklı katmanlarını ve içimdeki o küçük, çekingen sesi yan yana koyup izlemeye çalışıyorum.

Yer değiştirmenin getirdiği bir şey var: ne tam "orası"sınız artık, ne tam "burası". Diasporik deneyimin özü belki de budur. Hiçbir yerde tam olarak merkez olmamak, ama her yerde bir şeyler görebilmek. Bu, bazen yorucu bir durum. Sürekli tercüme yapmak, sürekli açıklama vermek, sürekli "arada" olmak. Ama aynı zamanda, bu konum size farklı bir bakış açısı da veriyor. İki dünyanın arasında olmak, her ikisini de daha iyi anlamınıza yardımcı olabiliyor.

Bu çifte azınlık hali, sadece coğrafi değil, zihinsel de. Bir topluluğa aitsiniz ama o topluluğun normlarını hep biraz mesafeli izliyorsunuz. İçindesiniz ama tam içinde değilsiniz. Bu, bazen yalnızlaştırıcı olabiliyor. Ama bazen de özgürleştirici. Çünkü hiçbir grubun "tek doğru"suna tamamen teslim olmak zorunda kalmıyorsunuz.

Açık Kitap

Yedinci bölüm, bu yüzden bir sonuç bildirisi ya da nihai hüküm değil. Bir davet. Okuyan herkesi, kendi hayatına şöyle bir dışarıdan bakmaya çağıran bir davet. Kendinizi kâğıt üzerinde bir çoğunluğun parçası olarak da görebilirsiniz, hukuki tanımlarla azınlık olarak da. Ama bütün bunlardan bağımsız olarak, içinde mutlak azınlıkta kalan bir taraf vardır. Hep ertelediğiniz bir soru, hiç açmadığınız bir dosya, "bunu sonra düşünürüm" deyip kenara koyduğunuz bir

mesele. Belki aile içinde, belki iş yerinde, belki inandığınız dinde, belki ait olduğunuzu düşündüğünüz ideolojide.

Belki de gerçek Şabat tam burada başlıyor. Gürültüyü biraz kısmak, dış dünyanın sürekli konuşan, hükmeden, sınıflandıran sesini arka plana çekmek ve içimizde kalan o küçük, ürkek azınlık sesini dinlemek. Azınlıkları konuşurken, sadece nüfusu az olanları değil, görünmezleştirilen duyguları, susturulan soruları, bastırılan itirazları da görmek. Çünkü bir toplumu anlamak, yalnızca meydanlarda toplanan kalabalıkların sloganlarını dinlemekle değil, o kalabalıkların içinde susanların ne hissettiğini merak etmekle başlıyor.

Bu yedinci bölüm bir kapanış değil, ara verme. Şabat gibi... Durma ama bitirme değil. Un Libro Avierto platformu avierto.net sitesinde "Açık Kitap" olarak tasarlandı. Bayrağı yeni çalışmalara devredene kadar açık kalacak, üzerine yazılmaya devam edecek. Kadın meselesi, genç kuşağın sesi, dijital çağda azınlık olmak, Ladino'nun kayboluşu ve yeniden diriliş çabaları, farklı coğrafyalardaki Yahudi toplulukların deneyimleri... Bunlar başka bölümler, başka sesler, başka sorular. Avierto sayfaları, tam da bu yüzden bir açık davet. Hem okumaya, hem yazmaya, hem konuşmaya.

Bu bölümün sonunda kesin bir tanım sunmuyorum. Azınlığın sözlük karşılığını değil, hayatın içindeki karşılıklarını açmak istiyorum. Eğer bu satırlar, sizde de hafif bir rahatsızlık, küçük bir soru ya da kısa bir iç konuşma başlatırsa, sanırım yedinci bölüm amacına ulaşmış olur. Çünkü benim için azınlıkları düşünmek, en çok şu soruyla ilgili:

"Ben, kendi içimde hangi azınlık sesleri bastırıyorum?"

Azınlıkları görmek, önce kendi içimizdeki azınlık seslere kulak vermekle başlıyor.

Ya sizin içinizdeki o bastırılmış ses? O ne diyor?